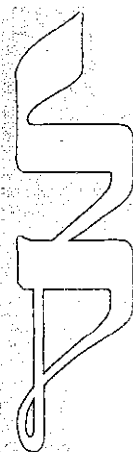

מרכז
לזיון קיפנים
לספרות ילדים

עיונים ביצירת לזיון קיפנים

אליהו הכהן
דר' אוריאל אופק
גרשון ברגסון
דר' מירי ברוך

המסכללה לחינוך ע"ש לזיון קיפני

עיונים ביצירת לזין קיפניס

לזין קיפניס והזמר העברי
אליהו הכהן

ראשיתו של לזין קיפניס
ד"ר אוריאל אופק

מקומו של לזין קיפניס בספרות הילדים
גרשון ברגסון

על "אליעזר והגזר", ועל השיר הצביר המהודק
מירי ברוך

ביום י' בסיון תשמ"ב 1 ביוני 1982 נערכה
במכללה לחינוך ע"ש לוינסקי הפתיחה החגיגית
של מרכז לוינסקי לטיפוח ילדים.

"מרכז לוינסקי לטיפוח ילדים" בא לשרת את
העוסקים בנושאי השירה והספרות לילדים באזור
מרכז הארץ. מטרתו לעסוק בפיתוח, קידום והפצה
של נושאי הספרות והשירה לילדים. המרכז
לטיפוח ילדים ישמש גם כסניף של המועצה
הבינ-לאומית לטיפוח ילדים שליד אונסק"ו.

ההרצאות שנישאו ביום פתיחת המרכז מכונסות
בחוברת זו.

לון קיפניס והזמר העברי אליהו הכהן

פתיחה

לפני כשנתיים נתגלה בארכיון בית הספר „בצלאל“ בירושלים מכתב שנשלח בראשית שנת 1909 על-ידי נער בן 14½ מן העיירה אושומיר ברוסיה, ובו בקשה להתקבל ללמודים במוסד. מכתב זה הוא מסמך מיוחד במינו במבנהו ובתוכנו. בנוסף בלתי שגרתי בעברית משובחת ורהוטה, מתובלת בהומור דק, העלה הכותב הצעיר על פני שמונה עמודים, בכתב יד קאליגראפי שרובו מנוקד ומחורז, את נימוקי בקשתו. פתח בהצהרת אמונים לציון, על פי מיטב המסורת של שירי ציון באותם ימים – אך בהבדל אחד: הוא כלל בה התחייבות אישית מפורשת לעלות ארצה:

ציון-ציון ארץ הצבי!

איך לקחת נפשי שבי?

...הן מקמי לא ראיתיך,

מעודי הן לא חזיתיך,

...ותשובה לא אשאל מאתך על זו השאלה:

כי כעצמי אבא אליך אחרי הגולה!...

לאחר שגולל בפרוטרוט את תולדות חייו וכישוריו – לא ויתר אפילו על ציון גודל הבדוניה שהובטחה לו אם רק יישאר בגולה – פנה אל מנהלי המוסד במלים נרגשות שנימתם ממש תחינה:

בצלאל, בצלאל, הן בצל אל היית!

עניי הן שמעת גם ראית!

האוכל בצלך הנעים לחסות?

התוכל איזה דבר למעני עשות?

המקום יש לי בין כל בניך?

האזכה גם אני להכנס תחת כנפיך?

אנא 'בצלאל' מהר נא השיבני!

אנא מיון מצולה הוציאני, חלצני!

בהגיעו לסוף המכתב חשש כנראה הנער הכותב שמא אין בהם די, בדברי השיר והפרווה, כדי לשכנע. ככלות הכל „בצלאל" בית אולפנה לאמנויות הוא. ישב, אם כן, והוסיף ציור למכתב: נער טובע בים הזועק לעזרה, ומנגד סירה („בצלאל") הבאה להצילו ...

ואם לא ניחשתם, עדיין, על המכתב חתום לוין קיפניס. ארבע שנים לאחר מכן, בהיותו בן תשע עשרה קם ועלה ארצה, ובשנה הבאה תמלאנה שבעים שנה לשיבתו הרצופה בארץ. על כך אבקש לומר מקצת שבחו בפניו.

לוין קיפניס נימנה עם אותה תנועה לא גדולה אך מופלאה של מפלסי דרך, שבימי שירתו של השלטון התורכי העזו לעלות ארצה ולהשתקע בה לאורך ימים ובלי תנאים מוקדמים. אף פעם לא יהיה זה מיותר לשוב ולהזכיר עובדה היסטורית אחת שלקחה ספק אם הופק. בשנים 1882 עד 1914, שנות העלייה הראשונה והשנייה, נעורה בעם היהודי תנועת הגירה רבת ממדים שכמותה לא ידע לפני כן. במרוצת דור אחד עזבו למעלה משני מליון יהודים את תחום מושבם בארצות מזרח אירופה, שבהם ישבו דורות לא מעטים, ויצאו לחפש להם בית חדש בארץ חדשה. תשעים ושבעה מכל מאה מהם פנו מערבה, לארצות הברית של אמריקה, לקנדה ולארגנטינה, או שטו נגבה לדרום אפריקה ולאוסטרליה. רק קילוח דקיק מן הנחשול האדיר הזה טיפסף מזרחה אל ארץ האבות ונטה בה את אהליו. מיעוט נחשוני זה שסימן את ראשית המפנה בקורות הישוב היהודי בא"י, כלל אנשים שבמעשם זה היו חריגים בין בני קהילתם ומתי מעט בקרב עמם. כאז – כהיום, שיבת ציון לא היתה נחלת הכלל אלא צעדם של היוצאים מן הכלל.

אחד מאלה היה לוי קיפניס, שלא בידי הוריו או זקניו הובל ארצה, אלא ביזמתו ומכוח רצונו השכים לבוא ואחר כך העלה בעקבותיו את הוריו ובני משפחתו. בהסברו אתנו כאן היום, בחנוכת המרכז לספרות ילדים הנושא את שמו, ברכתיו לו קודם כל כאיש העליה השנייה, וזו אך מקדמה.

שירי ילדים בא"י - מאימתי?

לוי קיפניס איננו ראשון משוררי הילדים בארץ.

ניצניה של שירת ילדים עברית בארץ ישראל החלו להופיע עוד בשנות השמונים והתשעים למאה שעברה. יוצריה היו ראשוני המורים והמחנכים של ילדי העליה הראשונה, זאב יעבץ בכפר יהוד ובירושלים, יהודה גרובסקי (גור) בעקרון ובזכרון-יעקב, יצחק אפשטיין בצפת, בראש פינה ובמטולה, שמואל לייב גורדון (של"ג) ביפו - כל אלה היו מבשרי שיר הילדים העברי בא"י. אליהם נוספו דוד יודילוביץ, אריה לייב הורביץ, שמחה וילקומיץ, נח שפירא ואחרים שליקטו, עיבדו ותרגמו משירת נכר והכינו רפרטואר שירי ראשוני בשפה העברית לגני הילדים ולבתי הספר העממיים.

אסופה עברית ראשונה של שירי ילדים יצאה לאור בירושלים בשנת תרס"ה (1904) בעריכתם של דוד ילין ות. ל. זוטא. במקראות, "בן עמי" היפואיות הירבה ש. בן ציון לשלב שירים מקוריים ומתורגמים לילדים, ובספר השירים שהוציא א.צ. אירלזון לבתי הספר של חברת עזרה (ירושלים תרע"ב-1912) נכללו עשרות שירי ילדים שלוקטו ממקורות שונים ונדפסו על מגנינותיהם.

עם זאת לא ארץ ישראל כי אם מזרח-אירופה היתה אז מרכז היצירה של שירת הילדים העברית. מווארשה, מאודיסה ומווילנה, מבתי ההוצאה המפורסמים של "תושיה" ו"מוריה", הגיעו ארצה אסופות שירים עבריים לילדים פרי עטם של אהרן רוזנפלד, נח פינס, אהרן לובשיצקי, פסח קפלן, אברהם מ. פיורקו ואחרים. בעתונות הילדים העברית, שגם היא מרכזתה בגולה, החלו להתפרסם בכורי שירי הילדים של האריות שבחבורה - ח.ג. ביאליק, ש. טשרניחובסקי, זלמן שניאור, יעקב שטינברג ויעקב כהן. המעלעל בשירי ילדים אלה ימצא שנופה המושלג והמיוער של אירופה שימש השראה למחברי השירים יותר מאשר המולדת החמסינית החשופה והמסולעת שבמזרח. שירו של טשרניחובסקי, "השלג הראשון" נלמד כמעט בכל גן ילדים ובית ספר עממי בארץ בעשור הראשון של המאה, והוא הושר בהתלהבות ממש כאילו ירדו פתיתי שלג בכסלו מנהג שנה בשנה על כל הר וגבעה בארץ. להווי הארץ ישראלי החדש שהחל אז להרקם במושבות כמעט ולא היה חד בשירים. פה ושם בעגת הרחוב החלו צצים שירים ראשונים עם רמזים, "מזרחיים" שבדרך כלל היו שמות מטעמים שהפיצו ורכלי שוק.

שירי הילדים בא"י ערב מלחמת העולם הראשונה ואחריה

כאשר עלה לויץ קיפניס ארצה בשנת 1913, כלל כבר רפרטואר שירי הילדים בשפה העברית מאות אחדות של שירים. לפחות למאתיים מהם חוברו או הותאמו מנגינות. אף-על-פי כן עובדה היא שרק מעטים מהם חיו כזמר בפי הילדים. רובם נותרו גנוזים בין עלעלי ספרי הלימוד וה"כריסטומתיות". לדוגמא – שירון "הזמיר" (1903) שהיה קובץ שירי הילדים הנפוץ ביותר בעולם היהודי בראשית המאה, כלל כמאה שירים, אליו צורף בספח, "טעמי זמרה" ובו תוי מנגינות לכ־70 שירים, אחדות מקוריות ואחרות שאולות מיצירות גדולי המוזיקה – בטוהובן, מוצארט, שומאן ואחרים. אולם רק בודדות זכו להיות מושרות בפועל, אף כי גם המלים וגם הלחנים נכתבו בידי יוצרים מוכרים ומכובדים.

לא היתה, איפוא, בצורת כמותית של שירים בעברית לילדים. בכל זאת לא מצא השפע היחסי של השירים מסילה ללב הגננות ולא ענה על ציפיותיהן. מאין חומר מקורי מתאים לצרכיהן נטו הללו להיעזר יותר ויותר בחומר לועזי, והחלו לשדל סופרים ומורים לתרגם עבורם שירים גרמנים וצרפתיים. אם לא הצליחו בכך – אילתרו הן עצמן עיבודייתרגום חובבניים והתאמות-לחן חפרות. לא אחת היה הרפרטואר בכל גן ילדים פרי יזמתה של הגננת שניהלה אותו.

העידה חיה ברוידא-ברנר, מן הגננות הראשונות בארץ, על הנעשה בגני ירושלים ויפו:

"אחרי השתדלויות והפצרות של הגננות תורגמו לעברית, על ידי מתרגמים שונים, שירים גרמניים (עד השנים האחרונות תרגומים בלתי מוצלחים) והושמו בפיות הילדים עם מנגינותיהם."¹

יזמות אלה עוררו תחושת אי שביעות רצון ומנה גדושה של בקורת עצמית בקרב מורים וגננות. "יותר מדי גרמניות בגנינו"² – התאוננה לאה ניימן בעשור השני למאה, אחרי שהיא עצמה ניהלה את גן הילדים העברי הראשון ביפו (בשנת 1903) על טהרת השירה והשפה העברית. לא היתה זאת ביקורת על איכות השירים או הלחנים אלא על עצם ההיזקקות ליפת באהלי שם. "נפש הילד דורשת את מזונה מן המקור ואנו מפטמים אותה בנעימות צרפתיות וגרמניות" – קבלה הגננת תרצה קטינקא-גורביץ. "ייתכנס נא איש זר אל גן גרמני, מיד יווכח מתוך הרוח שבשירה כי גרמנים קטנים הם אלה השרים. הגרמניות מבצבצת מתוך כל צליל. ינסה נא מישור למצוא בגננו, על פי השירה, למי אנו שייכים! לכליבו יחשובנו, רק לא לעבריים. מספר הנעימות העבריות בטל בין האחרות."³

¹ "גננו" – חוברות לחנוך הפעוטות, הוצאות התאחדות הגננות, ירושלים, חוברת א', אב תרע"ט, עמ' 100.

² שם, עמ' 104.

³ שם, חוברת ד-ג, עמ' 59.

באזירה זו עמדה ראשית פעילותו של לוי קיפניס, ואותה, מסתבר, התכוון לשנות בהדרגה ובשיטתיות. כבר משנתו הראשונה בארץ החל להתמסר לשני נושאים מרכזיים ביצירתו: טיפוח תשתית של שירי ילדים לגיל הרך ועיצוב זמר חג עברי חדש. בעודו תלמיד ביה"ס "בצלאל" קשר קשרים עם בית המדרש לגננות בהנהלתה של חסיה פיינסור-סוקניק שנוסד באותם ימים (1914) ושכן בבית-העם הירושלמי בצד גן הילדים הדוגמאי: "מן הרגע הראשון לקח את לבי המראה הנלבב של התינוקות בין צוות הגננות, ונעשיתי אורח קבוע בגן". כעדותו, עשה ימים כלילות עם גננות ותיקות ומתחילות, והעמיד לרשותן רפרטואר חדש של שירים עבריים, משחקי שיר אגדות וסיפורים.

בחג החנוכה תרע"ה, בימי מלחמת השפות, כתב את הזמר הראשון שלו, "נס חנוכה":

חֲנֻכָּה, חֲנֻכָּה,

ספרי נא לי מעשיה!

[משמיע את השיר]*

היה זה שיר-משחק שהשתתפו בו שמונה ילדים, כנגד שמונה נרות, ושמש אחד. כל נר שח בתורו על נס חנוכה, ומקהלת ילדים השמיעה בסוף כל בית את הפזמון החוזר. ביסוד הלחן עמדו צלילי "מעוז צור", שמסביבן רקם המלחין הירושלמי א.צ. אידלזון תוספות ועיטורים בהתאמה לתנועות המשחקים. השיר נדפס לראשונה בלוח קיר שהוציא אז קדיש יהודה סילמן בירושלים.

כעבור זמן קצר, בעצם ראשית ימי מלחמת העולם הראשונה, ירד לוי קיפניס מירושלים ליפו והחל לשתף פעולה עם המורים הותיקים ישי אדלר וש.ח. ברכוז בהוצאת ה"ספריה הקטנה לילדים". במסגרת זאת ערך לוי קיפניס שתי חוברות של "מזמורים לילדים", שאמנם לא היו חלק מן הסדרה אך יצאו באותו פורמט כיס קטנטן. החוברת הראשונה יצאה לקראת חג החנוכה תרע"ז (1916) וכללה 13 שירי ילדים, מתוכם 6 היו משל לוי קיפניס.⁴ אחד מהם, "בחנוכה" התפרסם עד מהרה ברחבי הארץ לאחר שהולחן בידי המורה לזמרה בגמזיה "הרצליה", חנינא קרצ'בסקי:

נרות דולקים, נרות דקים

על כל הלון ברחוב.

אורים בורקים, אורים זפים

בשמי-התכל לרב.

[משמיע את השיר]

מזמורים
לילדים

⁴ באחדים מהם בחר לעצמו שמויהסתר: ק. לוי, בן פסח ש"ץ.

* ההרצאה לוותה בהדגמות מוזיקליות מתקליטי שיריו של לוי קיפניס.

שני שיריו המולחנים הראשונים של לוי קיפניס היו, איפוא, שירי חנוכה. "חולשתו" לחג זה עוד עתידה היתה להיחשף ביתר בהירות במרוצת יובל השנים לאחר מכן, כאשר שירי החנוכה העבריים הנפוצים ביותר בארץ ובעולם היהודי היו פרי עטו.

שתי החוברות "מזמורים לילדים"⁵ נדפסו בעת מצוקה ולא הותירו משקע רב בזמר העברי. לבד מהשיר "בחנוכה" הלחין חנינא קרצ'בסקי מאותה חוברת שיר נוסף של לוי קיפניס "אליהו סב שלנו" שהיה נלמד בשעורי הזמרה בגמנויה ונתפרסם בזכות האסופה "צלילי חנינא".⁶

נאמן למסרתו המשיך והתמיד לוי קיפניס בפרסום שירי חג. בשנת תרע"ט הוציא סדרה של ארבע חוברות שירים ומעשיות לחגי ישראל ושמה "לכבוד יום טוב".⁷ בחוברת הראשונה הופיע לראשונה השיר "חנוכה יפהפיה". תוך זמן קצר נצמדה לו מנגינה שחלקה הראשון הושאל מתוך "שיר הרועה" מן האופרטה "שולמית" מאת גולדפאדן, ואליו נספח שובל צלילי מקומי שהוסיף לו המחבר עצמו מניגון ששמע בילדותו. היה זה, איפוא, שירו השלישי של לוי קיפניס לחנוכה:

חֲנֻכָּה יִפְהַפֶּיָה

נוֹתַנָּה לָנוּ אוֹר,

מִסְפֶּרֶת הִיא, מְשׁוֹרֶרֶת הִיא

עַל חֶפֶץ וְעַל דָּרוֹר.

[משמיע את השיר]

אי אפשר להעריך כבונה את תרומתו של לוי קיפניס לזמר הילדים העברי ללא התייחסות למעורבותו הפעילה בכל הנעשה בגני הילדים. משוררי ילדים באותה עת הסתפקו בכתיבת השירים ולכל היותר

חוברת שלישית הוכנה לדפוס אך לא יצאה לאור בגלל הגירוש מתלאביב, בשנת תרע"ז.

"צלילי חנינא" - אוסף מנגינות שחוברו, עובדו או הותאמו ע"י חנינא קרצ'בסקי, הוצאת הגמנסיה העברית "הרצליה" תלאביב תרפ"ז.

"לכבוד יום טוב" - הוצאת מרכז המורים בא"י, חוברת ראשונה - חנכה תרע"ט, יפו; חוברת שנית - טו בשבט תרע"ט, יפו; חוברת שלישית - פורים תרע"ט, יפו; חוברת רביעית - פסח תרע"ט, ירושלים.

דאגו גם להדפסתם ובוזה ראו את מלאכתם גמורה. לויך קיפניס לא הסתגר בחדרו מאחורי שולחן הכתיבה. משהשלים את כתיבתו של שיר החל לטרוח בכל השלבים ההכרחיים עד שיהיה השיר מופק ממיתרי קולם של הילדים. ראשית – דאג להתאים לו מנגינה, או למצוא מישו המכיר מנגינה מתאימה לשיר, או לשדל מלחינים להלחינה, ואלה לא היו רבים בעת ההיא. משנמצאה המנגינה יצא אל גני הילדים והחל ללמד את השיר עד שהשתגר.

מספרת תרצה קטינקא: "ספר שירים גרמני היה אתנו והיינו מתרגמות כל שיר אשר היה דרוש לנו. לאחר זמן מה באו לויך קיפניס עם שיריו וסיפוריו המקוריים ושמחנו לקראתו שמחה אמיתית. הוא היה הראשון בזמנו, וזכות זאת תעמוד לו תמיד. שיריו עם המנגינות של א.צ. אידלזון וח. קרצ'בסקי היו לנו למקור חיים בגן. לא היה לנו פסנתר וגם מנגנות לא היו בגן. היינו מתאספות, הגבנות המעטות, וקיפניס היה מלמד אותנו לשיר את השירים החדשים. וזכרת אני מה רבה היתה שמחתנו לקראת שיר החנוכה: "חנוכיה יפהפיה", כי קושי מיוחד היה לנו לפני כל חג בחפשנו אחר שירי חג. הספר הגרמני לא חספיק לנו חומר כזה".⁸

תרע"ט-תרפ"ג – תקופת המפנה

שנת תרע"ט היתה שנת מפנה ביצירתו של לויך קיפניס ותחילת פעילותו האינטנסיבית בתחום הזמר, שתוצאותיה, כפי שיסתבר מיד שינו באופן קיצוני את התוכן, ההרכב והתפוצה של שירי הילדים בארץ.

עם הסתלקותו של השלטון התורכי באו ימים טובים לישראל. ההצהרה הבריטית על הקמת בית לאומי לעם היהודי בא"י נטעה תקוות גדולות. ריח עצמאות מדינית נישא באויר, ועימו תחושה של גלי עליה הקרובים להגיע. ארבעה שירים שכתב לויך קיפניס באותה עת, שיקפו את האוירה האופטימית ששררה בישוב. האחד הוא השיר "המשיח", שנכתב בעקבות שיר-עם יהודי, והושר בפי כל כאילו גאולת העם

והארץ עמדה על הסף:

לְרֵאשׁוֹנָה יָבֵא אֱלֹהֶיךָ,

וְהַנְּבִיא, שְׁלִיחַ-אֵל;

יָבֵא, יִתְקַע תְּקִיעַה גְּדוֹלָה:

"הִנֵּה הוֹלֵךְ הַגּוֹאֵל!"

הַמְּשִׁיחַ הֵנָּה בָּא

הַיָּד, הַיָּד הֵנָּה בָּא!

[משמיע את השיר]

מפי המורה הירושלמי מטות (מאטעס) שמע לראשונה את שיר העם היהודי הזה "אז משיח וועט קומען" ולאותו ניגון כתב-עיבוד את המילים.

⁸ "הד הגן" – שנה ב', תרצ"ו, חוברת ה-1, עמ' 56.

הימים היו ימי מפנה. שערי הארץ נפתחו לעלייה רבתי. חיים וייצמן הפציר ביהודי העולם לעלות.
"עם ישראל – אייכה?" – שאל. אט אט החלה לזרום העליה השלישית, ולאחר הפסקה ארוכה בת שש
שנים, שבה פחתה אוכלוסית הארץ היהודית, נראו עולים חדשים מסתובבים בחוצות בכובעי קאסקט.
השיר שביטא יותר מכל את הרצון הלאומי באותה שנה, היה שירו של לוי קיפניס "עורה ישראל":

עורה, עורה, עורה, עורה,

עורה, עורה וישראל!

עורה, עורה עור עם סגולה!

הקשיבה נא! הקשיבה נא!

בשמי שמים קול שופר המנסר.

הו, שורו נא, הו שורו נא!

על ההרים נאוו רגלי המכשור!

[משמיע את השיר]

שיר זה סחף מעגלי רוקדים בעיר ובמושבה והדביק גם את יושבי המאהלים הלבנים שפשטו בעמק
כיונים. את הלחן הביא אל קיפניס ירוחם דב ורדימון, יליד ירושלים ודור חמישי בארץ (לימים הבעלים
של קולנוע "אלנבי") ששלח ידו מפעם לפעם גם בהלחנה. לדבריו חיבר סבו את הלחן ומפיו הוא שמע
אותו לראשונה, בירושלים, מפוזם כניגון חסידי. כאשר השמיע ורדימון את הניגון ללוי קיפניס, הפציר
בו לכתוב מילים מתאימות "עם הרבה ריישים", כמנהג הרוסים שהרבו לגלגל את האות ריש בקריאות
העידוד שלהם (אורריה!), ומכאן יסתבר מדוע הירבה קיפניס לחזור על המילה "עורה" בשיר זה.
למרבה הצער לא חודש שיר זה באמצעי התקשורת שלנו, גם לא הופק מחדש באולפני ההקלטה, ואני
מתנצל על שחיקות ההקלטה מלפני כיוכל שנים.

השיר השלישי מאותה שנה, "המעפילים", זכה בתהילה שלא נתכוון לה מחברה. הענין החל בטיול
למדבר יהודה ולים המלח שערכו חברי קבוצת "המכבי" בירושלים. המסלול היה ארוך וקשה, והטיפוס
על ההרים הכביד על המטיילים עד כי לרגלי אחד הצוקים התלולים נעצרו חסרי אונים ורק שלשה
הצליחו להעפיל לפסגה והמחבר בתוכם. אחד המשתתפים, א.ל. סוקניק, ביקש את לוי קיפניס להנציח
את רשמי הטיול בשיר לכת, וכך אמנם עשה.⁹ אלא שכוונות לחוד ותוצאות לחוד. עד מהרה יצא השיר
מגדר שיר טיול והפך להיות המנונה של תנועת ההעפלה, אם כי נכתב חמש עשרה שנה לפני שהחלה ...

⁹ השיר פורסם לראשונה בעתון הספורט "המכבי" חוברת א' ניסן תרע"ט, ירושלים, עם תוי לחנו של א.צ. אידלזון.

שלש מנגינות הולחנו לשיר, בזו אחר זו. ראשון נרחם למלאכה שושבינו המסורתי של קיפניס בשירים רבים באותם ימים – המורה והמוזיקולוג הירושלמי א.צ. אידלזון. בעקבותיו הלך המלחין התל-אביבי פואה גרינשפון, מחלוצי תעשיית החלילים בארץ, ואחריו ביסה כוחו חנינא קרצ'בסקי ונטל את הבכורה. לחנו שלו נקלט והתפשט וצלילי קודמיו נשכחו. דומה כי שיר לכת זה הוא גם היום אחד השירים המקובלים ביותר במצעדים ובטכסים ממלכתיים וספורטיביים.

אַל ראש הָהָר! אַל ראש הָהָר!

הַדֶּרֶךְ מִי יִחַסֵּם לַפְדּוּי שְׂבִי?

מַעֲבֵר הָר, הֵן זֶה מַכְבֵּר,

רוֹמְזוֹת לָנוּ אֶרֶץ צְבִי:

הַעֲפִילוּ!...

[משמיע את השיר]

את רביעיית שירי התקווה שכתב קיפניס בשנת שחרור הארץ מעול התורכים, השלים השיר "תקות ישראל". הוא היה המוקדם שבין הארבעה, ונכתב על פי פיוט עבריידי שהיה מושר בעיירת הולדתו של קיפניס אושומיר: "ווען וועט קומען אונזער משיח? גוואלד! גוואלד! ווען וועט הער קומען" – קיפניס תרגם-עיבד את השיר והתאימו לאותה נעימה.^{9א}

יָבֹא אֲדִיר וְיִגְאֹלֵנוּ,

יָבֹא אֱלֹהֵינוּ וְיִבְשְׁרֵנוּ.

וְיִמָּה יִבְשֹׁר לָנוּ?

כִּי יָבֹא מְשִׁיחַ צִדְקָנוּ.

.....יּוֹם גִּילָה, יּוֹם רִינָה

יּוֹם רִיצָה, יּוֹם חֲדָנָה

גִּילָה, רִינָה, רִיצָה, חֲדָנָה

הַלְלִימָה!

[משמיע את השיר]

^{9א} השיר התפרסם לראשונה בדפדפנת מקהלת הבמה העברית בירושלים תרע"ח.

בראשית שנת תרע"ט ניגש קיפניס למפעל הכינוס. הראשון בתחום הספרות הגננית: הוצאת כתב העת "גליונות לגננות".¹⁰ אחת לשבועיים, לערך, הוציא לאור גליון בן שני עמודים שכלל סיפורים, חזיונות, משחקים ושירים לילדי הגן.

למעשה היה זה מפעל חלוצי של איש אחד. בעצם ידו כתב קיפניס את חמשת הגליונות הראשונים ושיכפל אותם בהקטוגראף.¹¹ אחר כך הגיע להסדר עם דפוס רפאל חיים הכהן בירושלים לפיו ייצאו הגליונות הבאים בדפוס, אך תנאי אחד התנה: הוא עצמו יסדר את האותיות, כדי לחסוך בהוצאות. את המלים והתווים של כל השירים המשיך לכתוב ולצייר על גבי דפים ששוכפלו בהקטוגראף וצורפו לגליונות המודפסים. דפים סגולים אלה כהו ונטשטשו עם כל שכפול, שכן תהליך זה היה יעיל רק למספר עותקים מצומצם, והדבר חייב חזרה על התהליך כולו. חודשים רבים עשה קיפניס ימים כלילות בבית הדפוס, כעדותו של ידידיה אדמון (גורוכוב), והוציא לאור במשך כשנה וחצי ארבעים גליונות.

צרוף התווים לשירים היה חידוש בארץ. מחוץ לחברות אחדות של אידלזון,¹² כמעט כל השירונים והדפרונים שנדפסו עד אז בארץ לא כללו תווים. את התווים ל"גליונות לגננות" הגיה אידלזון ובעצתו הם נרשמו מימין לשמאל, ולא כמנהג המוזיקאים משמאל לימין – למען יוכל הקורא העברי לקרוא בשטף את המלים שמתחת לתווים.

אולם עיקר החידוש ב"גליונות לגננות" היה הופעתו של מדור מיוחד לשירי חג. באמן למגמתו מראשית צעדיו בארץ, כיוון ועשה קיפניס לטיפוחה של שירת החג, וכינס באסופה זו ששה עשר שירי חג שאותם כתב בארץ בשנים 1914–1920. ראוי להדגיש כי שני הקבצים הגדולים והחשובים ביותר של זמר עברי,

¹⁰ "גליונות לגננות" מאת לוין קיפניס. גליונות א' עד מ'. הוצאת "ועד החינוך" בהשתתפות "התאחדות הגננות", ירושלים, תרע"ט-תר"פ.

¹¹ תהליך שיכפול שהיה מקובל בארץ לפני הסטנסיל והמולטיליט. העקרון היה מבוסס על שימוש במשטח ג'לטין שעליו הודקו גליונות שנכתבו בדיו מיוחדת של חותמות, ומשנספגה הדיו בג'לטין הונחו בזה אחר זה גליונות לבנים וקלטו מעט מדיו זו. שיטה זו היתה נהוגה בארץ עוד במאה שעברה, ובה השתמשו הבילויים כאשר הוציאו לאור בראשון לציון בשנת תרמ"ד את הגליון הראשון והיחיד של כתב העת שבועי להיות שבועון הבילויים.

¹² "שירי ציון" – מהברת א' ו'ב', חיבר אברהם צבי בן יהודה, ירושלים אתתל"ח לחרבן.

עד לאותה עת, קובץ "הזמיר" של נח פינס¹³ ו"ספר השירים" של אידלזון¹⁴ הכילו בתוכם מאות אחדות של שירים – אך לא יוחד בהם מדור של שירי חג ומועד. יחיאל היילפרין, מראשוני הגננים העבריים, אמנם ליקט שירי חג לילדים בחוברתו "זמירות ישראל"¹⁵, אך היו אלה פיוטים ומזמורים מסידור התפילה ולא זמרת חג חדשה לילדי דור חדש. יצחק קצנלסון בגולה ולוין קיפניס בארץ־ישראל היו הראשונים שהקצו מדור מיוחד לשירי חג באסופות ובמקראות שהוציאו, ובכך העשירו את הרפרטואר בתחום זה.

ב"גליונות לגננות" ניכרו הישגים ראשונים בשדה ההלחנה המקורית לילדים, ואף כאן זכות גדולה עומדת לו ללוין קיפניס בדירבון היוצרים. רוב המנגינות לשירי הילדים המקוריים נכתבו לפי פנייתו המפורשת ובהשתדלותו המתמידה. הוא שגייס מלחינים ויודעי לחן שבסביבתו הקרובה כדי לעטר את שיריו במנגינות. כמחצית מתוך 76 שירי "גליונות לגננות" הולחנו בידי מלחינים ארץ־ישראליים. זו היתה התקדמות רבת משמעות בהשוואה לנתח המקורי הדל יחסית שנכלל בקבצי הזמר העברי שיצאו לפני כן בארץ ובעולם. להלן סיכום השירים על פי מקור לחניהם ושמות מלחיניהם:

מיון מקורות לחני "גליונות לגננות"		מחברי המנגינות המקוריות ב"גליונות לגננות" ומכסת שיריהם	
לחן ממקור גרמני	17	דוד מערבי	16
לחן עממי ¹⁶	16	א.צ. אידלזון	15
לחן ממקור רוסי	1	יוסף מילט	4
לחנים ממקור בלתי מזוהה	5	שמואל שפירא	1
לחנים מקוריים חדשים	37	"שץ" (לוין קיפניס)	1
ס"ה	76	ס"ה	37

בחינת הרכב השירים מצביעה על גיוון רב בנושאים ובאופני הביצוע שלהם. מן הטבלה הבאה ניתן ללמוד עד כמה הורחב המאגר השירי שהעמיד כתב עת זה לרשות הגננות, לצרכים המעשיים

¹³ "הזמיר" – שירי ילדים לזמרה ולמקרא מאת נח פינס, הוצאת מוריה, אודסה, תרס"ג.

¹⁴ "ספר השירים" – קבץ שירים עבריים לגני ילדים, לבתי ספר עממיים ותיכונים, חבר אברהם צבי אידלזון, ברלין וירושלים, הוצאת חברת העזרה ליהודי גרמניה, תרע"ב.

¹⁵ "זמירות ישראל" – קבץ שירים דתיים בשביל גני ילדים ובתי ספר מסודרים ע"י יחיאל היילפרין, ורשה תרע"ד.

¹⁶ בדרך כלל ניגונים יהודיים ממזרח אירופה.

חלוקת שירי "גליונות לגננות" לפי מדורים

16 שירי חג	2 שירי דקלום
15 שירי זמר	18 שירי משחקי-מעגל ותנועה
8 שירי לכת	3 שירי משחקי-אצבע
6 שירי התעמלות	3 שירי משחקי-כדור
5 שירי מחול	

משירי "גליונות לגננות" נזכיר במיוחד שני שירים שהתפשטו בגני הילדים. האחד הוא השיר "קריעת ים סוף", שיר לחג הפסח שאותו חיבר לוין קיפניס בראשית ימי מלחמת העולם הראשונה. השיר מתאר חילופי דברים בין משה ובני ישראל על רקע יציאת מצרים והוא הושר ושחק לפי הוראותיו של לוין קיפניס¹⁷:

משה:

חושו נא, חושו נא,

דרך ים המים!

בני ישראל:

הה, משה בן עמרם,

הן נטבע במים!

[משמיע את השיר]

את השיר כתב קיפניס לשעור לדוגמא שנתנה תלמידת הסמינר לגננות בירושלים, צפורה רוזמן – כיום טרופין, והמורה לזמרה א.צ. אידלזון התאים לה ניגון יהודי עתיק מן ההגדה של פסח, שהושר בא"י עוד באמצע המאה שעברה במילות הפיוט "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב".

לראש השנה לאילנות תר"פ כתב קיפניס את השיר „לשנה טובה שקדיה"¹⁸. בחידושו הלשוני "שקדיה" התכוון קיפניס להבדיל בין הפרי, שקד, והעץ – שקדיה¹⁹. שם זה נקלט חיש והחל להופיע

¹⁷ "גליונות לגננות" גליון ששי, שיר י"ב, פסח תרע"ט.

¹⁸ שם, גליון עשרים ושבעה, שיר נ"ה, שבט תר"פ.

¹⁹ קיפניס לחם על חידושה של מילה זו והתפלמס קשות עם יהודה גרובסקי שהתעלם ממנה במילונו אף-על-פי שהשתרשה.

בשירים עבריים אחרים לט"ו בשבט²⁰ ובשפה המדוברת. שנה לפני כן, כבש את הלב שיר של קיפניס לט"ו בשבט "רוחות קרות עוד טרם"²¹ שהושר על פי מנגינה של המלחין מוצארט בכל גני הילדים. עתה ביקש את אידלזון להלחין מנגינה מקורית לשירו "לשנה טובה, שקדיה" ואמנם עד מהרה הצטרף גם שיר זה לאוצר השירים החדשים של ט"ו בשבט, אם כי החידושים "חרובה" לעץ החרוב ו"תמרה" לעץ התמר לא נעכלו כל כך בלשון הבריות.²²

לְשָׁנָה טוֹבָה, שְׁקָדִיָּה!

וַיִּתֵּן לָךְ אֱלֹהִים:

גֶּשֶׁם טוֹב, שִׁפְעַת טַל,

שֶׁמֶשׁ אֹר, רוּחַ קָל!

חֵן. חֵן. חֵן, וְלָדִים!

הָא לָכֶם שְׁקָדִים!

[משמיע את השיר]

משירי המשחק התפרסם במיוחד השיר "חידת הפרחים"²³ שעובד מגרמנית בלחנו של מוצארט:

בְּיַד פְּרָחֵי פֹרֶחַ,

אֵךְ אֶל תְּבִיטוֹ בּוֹ;

וְזָקַע עַל פִּי הָרִיחַ

קְרָאוּ נָא לִי בִשְׁמוֹ.

24

²⁰ "השקדיה פורחת" שירים של ישראל דושמן ומנשה רבינא וכן שירו של יחיאל היילפרין "שקדיה". זו הוכחה שגם אם במילוננו של גור לא הופיעה ה"שקדיה" – הרי שבשפה המדוברת ה"שקדיה" פורחת.

²¹ פורסם ב"לכבוד יום טוב" חוברת שנית, יפו, ט"ו בשבט תרע"ו.

²² כך הציע את המלה "תפוחה" לציון עץ התפוח, והסתמך על מקור מפורש בתלמוד שבו נזכר העץ בשם זה. ובכלל – באותה עת ביסה קיפניס להנהיג חידושים רבים בשפה העברית בתחומים רבים. למשל הציע לבטל את השין השמאלית וטען שגם במקורות יש כתיב מסור-משור, סכיך-שכין, והציע להסתפק בס'. ועוד הציע לבטל את האותיות הסופיות שאינן קיימות לדבריו בשום שפה אחרת לבד מן הערבית. במגמת פישוט זאת נהג גם בעת סידור ה"גליונות לגננות" בדפוס וביטל את ה"שוא נח" בניקוד השירים.

²³ "גליונות לגננות" חוברת תשיעית, שיר י"ט, אייר תרע"ט.

²⁴ בשיר המודפס נכתב הנוסח "הגידו לי שמו", ואילו מתחת לתוי השיר ששובפלו בהקטוגראף וצורפו לאותו גליון, נכתב "קראו נא לי בשמו", ללמדך תהליך שקיפניס התמיד בו – להגיה את שיריו מהעתקה אחת למשניה. כעבור זמן הכבידה תופעה זו, שכן שיר שנשתגר בפי הבריות בנוסח אחד הודפס לאחר מכן בנוסח אחר – מתוקן ואולי גם משופר – אך לא מוכר.

ומשירי גינת הירק, שערוגותיה קישטו את גני הילדים בירושלים, התחבב במיוחד "שיר המלפפון הירוק":

מלפפון צמח בגן,

מלפפון ירוק,

וטוב וחסד היה לו שם-

מלפפון ירוק.

[משמיע את השיר]

25

בקיץ תר"פ²⁶, לאחר צאת החוברת הארבעים, פסקה הופעתם של הגליונות לגננות וחודשה רק כעבור תשע שנים במתכונת של שנתון מורחב יותר, גם הפעם בעריכת לוין קיפניס. ואולם הגלגול הראשון של כתב עת גנני-זמרתי זה ייזכר כאחד מציוני הדרך בהתהוותו של שיר הילדים הארץ ישראלי.

"שירים לבית הספר"

בחנוכה תרפ"א (1920), חדשים אחדים לאחר הפסקת "גליונות לגננות", הצטרפה לרשימת מפעלי היחיד של לוין קיפניס פעילות נוספת. הפעם לא נועדה לגני הילדים אלא לתלמידי בתי הספר. גליונות-גליונות החל קיפניס להוציא לאור את מיטב שירי התקופה מעט בחירי המשוררים ובכירי המלחינים. 52 שירים יצאו לאור בט"ו גליונות²⁷ במשך חצי שנה. הוא נטל משיריהם של ביאליק, טשרניחובסקי, ז. שניאור, פייכמן, יעקב כהן, קי.י. סילמן, ש. בן ציון, יעקב שטיינברג, יחיאל היילפרין, יצחק אלתרמן, יצחק קצנלסון, בנגינותיהם של אידלסון, קרצ'בסקי, גרינשפון, מערבי, מילט ואחרים. 17 שירים היו מפרי עטו או בעיבודו.

הפעם עמד על הוצאת התוים בדפוס. על כן רכש מן הכנסיה הפרנציסקנית בירושלים סימני תוים

²⁵ שם, גליון אחד עשר, שיר כ"ד. המלים מלפפון ירוק ניתנו במקור בתוך סימני חזרה מוזיקליים לציון שיש לחזור עליהם פעמיים. גם זה מחידושיו של קיפניס שתר אחר סימנים פשוטים ומוכרים שימנעו חזרה על מלים שוב ושוב.

²⁶ הגליונות הופיעו ללא ציון תאריך. ניתן לקבוע במשוער את מועד הופעתו של כל גליון באשר תוכנו הותאם לארועי לוח השנה.

²⁷ שירים לבית הספר - חוברת א' גליונות א'-ח' ירושלים תרפ"א, דפוס י. היילפרין
חוברת ב' גליונות ט'-י"ה ירושלים תרפ"א, דפוס רפאל חיים הכהן.

גם כאן נצמד לוין קיפניס לעקרונותיו ומאן לציון את המספר 15 באותיות ט"ו אלא בצורה שנראתה לו פשוטה ומובנת מאליה - י"ה.

לדפוס²⁸, ובעצמו עמד וסידר את התווים תחילה בדפוסו של י. היילפרין²⁹. ואח"כ בדפוס רפאל חיים הכהן³⁰. קיפניס היה, איפוא, המלקט, העורך, המממן, הסדר, המגיה, המעטר, המו"ל והמפיץ של "שירים לבית הספר", שהיו הקובץ היחיד של זמר עברי שיצא לאור בארץ מאז שנת תרע"ב (1912), עם תוים.

בדפי שירון זה³¹ התפרסם לראשונה שירו של לוי קיפניס לל"ג בעומר בלחנו של דוד מערבי:

קשתנו על שקמנו,

דגלנו רם ביד!

לנער חביבנו

נלך גדול וקט.

היום ל"ג בעמר!

[משמיע את השיר]

בקובץ "שירים לבית הספר" נרמזת תופעה שכיחה מאד בזמר העברי שניתן לכנותה "נדידת מנגינות" או "גזל מנגינות". הנה כך היא מתרחשת: שיר זוכה במנגינה ומושר בה. כעבור זמן נפרדת המנגינה מן השיר שהודבקה אליו מלכתחילה ו"בוחרת" לה מלים של שיר אחר ואליו היא נצמדת. תוך זמן קצר משתגר ומתפשט השיר החדש והגלגול הקודם נשכח ונזנח, כשהליך עצמי שאינו ניתן לשליטה. לפנינו שתי דוגמאות מתוך "שירים לבית הספר":

דוגמא ראשונה – המלחין א.צ. אידלזון זמזם פעם באזנו של לוי קיפניס מנגינה חסידית, בתקוה שיבין את הרמז. כעבור יום חזר אליו קיפניס עם מילים המותאמות למנגינה זו. כך נולד שיר הבכורים הראשון לחג השבועות:³²

²⁸ הפרנציסקנים עמדו להוציא אז סידור תפילה עם תוים ונאותו למכור לקיפניס את סימני התוים.

²⁹ סידור התוים בדפוס היה מורכב ומכביד. כל תו הצריך צרוף של חלקים אחדים, ונוסף על כך "העקרון העברי" של תוים מימין לשמאל, לא הקל על המלאכה.

³⁰ גליונות החוברת הראשונה עלו גרש (גרש) וחצי לגליון. גליונות החוברת השנייה – גרש אחד בלבד. מסתבר שהיה היתה דפלציה בישראל. ראוי לציין שהגליונות נדפסו בהידור רב על נייר משוכח וצבעוני, בגווני כחלחל, וורדרד וצהבהב.

³¹ שם, חוברת ב' גליון ט'.

³² שם, חוברת ב' גליון י'.

מפאת ירדן, מהר גלעד
גולשים באים אנשי מעמד.

שיר זה נפוץ כהרף עין בכל הארץ, לאו דוקא כשיר חג אלא בעיקר כשיר התעמלות. גרם לכך צבי נשרי,
המורה להתעמלות בגמנוזה "הרצליה" בת"א, ששילב את השיר כפריט קבוע בשעוריו.

כעבור זמן חיבר קיפניס שיר חדש לחג החנוכה והתאים אותו לאותה מנגינה חסידיית, בתקווה שישירו
את שני השירים באותו לחן. השיר החדש מוכר לנו:

סביבון – טוב, טוב, טוב!
חנכה הוא חג טוב!

התוצאה היתה שהשיר החדש לחנוכה השתלט באופן מוחלט על המנגינה ותוך זמן קצר הכניע והשכיח
את הנוסח הקודם. הרי זו ראיה כיצד משורר גוזר במו ידיו פסק דין של גניזה על פרי עטו.

דוגמא שנייה – המורה והמלחין יוסף מילט חיבר מנגינה יפה לשירו של לזין קיפניס "באחרית הימים":³³

אדם מזרח, הבקר אור,
יזל, כל פרח נרד ומוזר.

השיר לא נקלט וכמעט שלא הושר. כעבור זמן קצר כתב המשורר יצחק קצנלסון את "שירת הקוצרים":

נפל נפלה תוך השדה
שירת קוצרים האדירה.

לחנו של מילט נדד אל שירו של יצחק קצנלסון, ובצרוף חדש זה זכה הלחן להתפשט בארץ בשירת צוותא
ובפי מקהלות. דוגמא זו מאפיינת את מלחמת הקיום של המנגינה לשרידותה.

שיר נוסף שהתפרסם בזכות "שירים לבית הספר", בשני קולות, היה השיר שכתב לזין קיפניס, על פי שיר רוסי, למנגינה של מוצרט:³⁴

פרש כנפיק, ערב,
עלי שדה וניר;
לך שלום נריעה,
לך נשירה שיר!

"גננו"

בתקופת "גליונות לגננות" ו"שירים לבית הספר" ערך לזין קיפניס את כתב העת "גננו"³⁵ ופירסם בו שירים נוספים משלו ומשל אחרים. באכסניה זו ארח את המלחין הירושלמי אידלזון שכתב רשימה על שירי גן ובה התייחס לסוג שירי הילדים הראוי להישמע בגן, תוך הסתייעות בדוגמאות אקטואליות דאז. הוא ביקר את הנטייה לשאול מנגינות גרמניות, אך הוציא מכלל זה את מנגינותיו של מוצרט שהתאים קיפניס לשיריו ("רוחות קרות", "פרש כנפיק ערב", "ביד פרחי פורח") "משום שהגאונות עומדת להן ומלמדת עליהן זכות".³⁶

15 שירים של לזין קיפניס, לילדים, הופיעו בכתב עת זה עם תוי המנגינות, ומהן התפרסם השיר "אורחים לחג":³⁷

יום טוב לנו, חג שמח,
ילדים, נגילה נא!
לסבתנו כא אורח:
אברהם אבינו, ברוך הבא!

³⁴ שם, חוברת ב' גליון י"ב.

³⁵ "גננו" – חוברות לחנוך הפעוטות בגן הילדים ובבית אם. הוצאת התאחדות הגננות בהסתדרות המורים בא"י. חוברות א'-ה', תרע"ט-תרפ"ב, ירושלים-יפו.

³⁶ שם, חוברת א' עמ' 46, אב תרע"ט.

³⁷ שם, חוברת ד-ה, עמ' 78, ניסן תרפ"ב.

השיר הושר בלחנו של עורך הדין היהודי מרוסיה מרדכי מרק וורשבסקי, שכתב שיר לשמחת תורה בניגון זה – וילדי הגנים התברכו בשיר סוכות נוסף שהצטרף אל אחיו המעטים מאד. בהתמדה, צעד אחר צעד, הלכה, איפוא, ותפחה רשימת שירי החג הארץ־ישראליים בעידודו של לוי קיפניס.

"מחרוזת"

גולת הכותרת של מפעלי לוי קיפניס בעשור הראשון לשהייתו בארץ (1913–1923) היא הוצאת אסופת השירים והמשחקים "מחרוזת"³⁸. ככל שניתן לעקוב אחר תולדות הזמר העברי בעת החדשה זהו, כמדומני, הקובץ הראשון שיוחד כולו לשירים עבריים מקוריים לחג, למועד ולעונות השנה. דורות רבים נתפש המושג שירי חג ומועד כלקט של פיוטים וזמירות מן הסידור והמחזור. בקובץ זה הובא רפרטואר עברי, ארץ־ישראלי, חדש של שירי ילדים שנכתבו בארץ, יועדו לילדי הארץ והיו טבועים בחותם נופה, אקלימה, צמחייתה ופירותיה של הארץ.

שבעים שירים כונסו ב"מחרוזת". כולם פרי עטו של לוי קיפניס. חלקם הופיע לראשונה ב"גליונות לגננות"³⁹ ועתה, כעבור ארבע שנים, "זמירות אלה רוכן חיות בפי ילדי א"י זה שנים מספר" כעדות המחבר בדברי הקדמתו לספר. לא היה זה, אם כן, מצבור של שירים מודפסים שמעולם לא נעתקו מן הדפים אל מיתרי הקול, אלא זמר פעיל, מוכר ומושר בגני הילדים ובבתי הספר שלאט לאט החל לחדור לבתים ולצאת לרחוב ולשכונה. אין לשכוח שבאותו דור למדו הורים מפי ילדיהם זמר עברי מהו. בימים שמקלטי רדיו לא עמדו בבתים וגרמופונים היו אחד במושבה ושניים בעיר, היו ילדים הגנים ובתי הספר אמצעי ההפצה העקרי של שירה עברית חדשה. הם שבו יום יום מן הלימודים ובפיהם זמירות חדשות בשפת הארץ. במידה מסויימת "מחרוזת" לא חידשה רפרטואר אלא שיקפה והשלימה רפרטואר קיים. כאן נדפס לראשונה השיר "גינה לי" בלחנו של דוד מערבי:⁴⁰

גינה לי גינה לי, גינה חביבה!

כל צמח בה צומח

כל פרח בה פורח

גינה לי, גינה לי, גינה חביבה!

[משמיע את השיר]

³⁸ "מחרוזת" – זמירות ומשחקים לגן הילדים ולבית הספר מאת לוי קיפניס, הוצאת "אמנות" – פרנקפורט על נהר מיין 1923, 177 עמ'.

³⁹ בשער "מחרוזת" צוינה הערה. כי "המהדורה הראשונה בשם גליונות לגננות יצאה בירושלים".

⁴⁰ השיר נדפס קודם לכן בגננו א' עמ' 60 אב תרע"ט, עם תוי מנגינתו של א.צ. אידלזון, אך הלחן שנקלט והתפשט היה זה של מערבי.

הקובץ "מחרוזות" חולק לשתי חטיבות: ימות הגשמים וימות החמה. בכל חטיבה פרקים אחדים לפי לוח השנה. ב"ימות הגשמים" – ששה מדורים: סתיו, חנוכה, חורף, חמשה עשר בשבט, פרחים, פורים. ב"ימות החמה" – שבעה מדורים: אביב, פסח, ל"ג בעומר, שבועות, קיץ, סוכות, שבת.

רבים הם שירי הטבע והנוף ב"מחרוזות", ביניהם שירי גינת הירק ופרחי הר וגיא. מבין שירי הפרחים התפרסם במיוחד "שיר הרקפת" שאותו כתב על פי צלילי השיר "מרגניות" ("מארגאריטקאלאך") של זלמן שניאור.⁴¹ למנגינה עממית יהודית זו, שמקורה במזרח אירופה, כתב זלמן שניאור שיר אהבה, ואילו לוי קיפניס הסתפק בשיר טבע חורפי:

מתחת לסלע צומחת לפלא

רקפת נחמדת מאד;

ושמש מזוהרת נושקת, עוטרת,

עוטרת לה כתר נרד!

[משמיע את השיר]

הופעת "מחרוזות" מסמנת שלב נוסף בהרחקת ההשפעה הלועזית – בעיקר הגרמנית – משירי הילדים בארץ. כאן השיג קיפניס תוצאה מצויינת אפילו בהשוואה לקבצי הזמר העברי שהוא עצמו הוציא שנים ספורות לפני כן, לא כל שכן לעומת קבצי זמר שליפטו אחרים ובהם היו הלחנים הזרים דומיננטיים.

מתוך 70 מנגינות שירי המחרוזות – רק 4 הן לועזיות (3 של מוצרט ואחת של הופמן). היתר – 42 מנגינות היו פרי עטם של מלחינים ארץ-ישראליים ו-22 מנגינות יהודיות עממיות.

חתירתו המתמדת של קיפניס להרחבת הנתח המקורי בזמר העברי ויזמתו האישית – הם שגררו מלחינים מקומיים אל כבשון היצירה. על יוסף מילט השפיע להלחין 13 משירי המחרוזות, ביניהם "שיר הרוח" שנתקבל בהתלהבות:

רוח-רוח, קל כנפים,

עופה-עופה לשמים!

עופה-עופה אל הנם,

עננים הבא משם;

כל ענן יבריק בך,

גם ירעים בקול חזק.

⁴¹ "מרגניות" – רומנס נכתב בתרע"ב. ראה זלמן שניאור – "חזיונות" הוצאת "הספר" ברלין התרפ"ד עמ' י"א.

המקום השני בין מלחיני "מחרוזת" שמור לא.צ. אידלזון - 11 מנגינות ואחריו דוד מערבי - 10 מנגינות, שמואל שפירא - 4 מנגינות, י. ורד - הוא ירוחם דב ורדימוך - 3 מנגינות, חנינא קרצ'בסקי ופואה גרינשפון מנגינה אחת כל אחד.

גם מן המנגינות העממיות היהודיות צמחו ועלו שירי חג עבריים נוספים. לחג החנוכה הוסיף וכתב קיפניס שיר חדש, ללחן חסידי:

מי זה הקליק נרות דקים
פכוכבים פרום?
יודעים גם תינוקות רפים
בי חנכה היום!

בין שירי חג השבועות כלל את שירו "מתן תורה" בלחן עממי ובמדור "פורים" הוסיף קיפניס את שירו "חג פורים", גם הוא בלחן עממי:

חג פורים, חג פורים,
חג גדול הוא ליהודים!
משכות, רעשנים, זמירות ורקודים!
[משמיע את השיר]

לסיכום - אל הקובץ "מחרוזת" לא נאספו כל שירי החג שהיו מושרים אז בארץ, גם לא כל שירי החג של קיפניס⁴². עם זאת, מי שיסקור את המלאי של שירי החג שהושרו בארץ בשנת 1923 וישווה אותו אל זה שהיה קיים שנים ספורות לפני כן, ידע להעריך את תרומתו של לויך קיפניס לתמורה המכריעה בזמרת החג הארץ-ישראלית. היתה זאת "המהפכה השקטה" שבמשך ארבע שנים, מתרע"ט עד תרפ"ג, עיצבה את המחזור הראשון של שירי חג ומועד שנכתבו בארץ. שירים אלה המשיכו להיות מושרים בכל בית בישראל מאז ועד היום, זה כששים שנה, והיו לנכסידלא-ניידי בזמר העברי.

לדוגמא - לא נכללו כאן השירים "חנוכה חנוכה" ו"בחנוכה" ("נרות דולקים, נרות דקים").

השנים 1923-1928 היו שנות הפוגה בפעילותו של לוי קיפניס בתחום הזמר העברי. בראשיתה של תקופה זו הוא שהה בגרמניה והשתלם במלאכת יד. לאחר שהוציא לאור בגרמניה את "מחרוזת", "לקבר אבות" ו"אלף בית", שב קיפניס ארצה והתמסר להוראת מלאכת יד בבית המדרש למורים ולגננות ע"ש שנוהל אז בידי נח פינס. עוד בשנותיו בגרמניה השלים קובץ נוסף של שירי חג עם ציורים של זאב רבן (כדוגמת "אלף-בית") - אך הוצאת הספר לא יצאה לפועל אלא כעבור ארבע שנים לאחר שזכויות הספר נמכרו למו"ל אמריקאי, בשנת 1928 יצא הספר לאור בניו יורק בשם "חגיגות"⁴³, בהוצאה מהודרת מאד עם ציורי צבע עתירי גוונים של זאב רבן. 13 שירים נאספו בו, שיר יחיד לכל חג ומועד, ושיר פתיחה אחד הסוקר בזה אחר זה את חגי השנה על פי הלוח. הספר יצא לאור בהוצאה מצומצמת ונחטף בקהילה היהודית באמריקה. רק עותקים בודדים ממנו הגיעו ארצה. לספר לא נספחו תווים והוא לא הצמיח מנגינות חדשות. בכל זאת ייזכר כקובץ השני של שירי חג עבריים, לאחר "מחרוזת". חלק מן השירים נדפס כבר קודם לכן, וחלק ראה כאן אור לראשונה. בין אלה נציין את השיר הידוע של קיפניס לראש השנה שהופיע כאן בגלגולו הראשון, עדיין ללא לחן:

שְׁנֵה הַלְכָה, שְׁנֵה בָּאָה
אֲנִי בְּפִי אֶרִימָה:
אֵל, נָא תֵן שְׁנֵה טוֹבָה
גַּם לְאַבָּא גַּם לְאִמָּא!

רק כעבור עשר שנים שינה קיפניס את נוסח השיר והתאימו לרוח הימים - תקופת הנוטות⁴⁴. בראשית שנת 1939 הלחין נחום גרדי את השיר, ומאז היה לשיר המרכזי של ראש השנה, בפי ילדים ומבוגרים כאחד.

⁴³"חגיגות" - ספר תמונות. ציור זאב רבן "בצלאל" ירושלים, חרוזים מאת אבישי⁴⁵. הוצאת מילר-לין ניו יורק 1928.

⁴⁴השיר התפרסם בחוברת, 18 שירים מאת נחום גרדי - "תרצ"ט.

⁴⁵אבישי הוא שם הסתר של לוי קיפניס.

הוצאת מרכז התאחדות הגגנות בארץ-ישראל

ערוכים על ידי
נרידן קרפניס

ועל ידי

הועדה הספרותית שעל יד מרכז הגגנות

תל-אביב - תרפ"ט

בשנת תרפ"ט (1929) נפתח מחזור פעילות שני של לויז קיפניס בתחום הזמר העברי. התחדשה הופעתם של הגליונות לגננות⁴⁶, בעריכתו, והוא המשיך במגמת ההעשרה של רפרטואר שירי הילדים ובפרט שירי החג.

באותה תקופה החליטו מחלקת החינוך של הוועד הלאומי והקרן הקיימת לישראל לחדש את מסורת הבאת הביכורים בחג השבועות. בגני הילדים ובבתי הספר הונהגו חגיגות ביכורים. יזמה פרטית של גננת⁴⁷ הולידה את שיר הבכורים הנפוץ והאהוב ביותר מאז, פרט עטם של לויז קיפניס וידידה אדמון:⁴⁸

סלינו על כתינו,
ראשינו עטורים.
מקצות הארץ באנו,
הבאנו בכורים.
מיהודה, משומרון, מן העמק והגליל!

[משמיע את השיר]

שיר זה היה "להיט" בגנים לפי כל קנה מידה. הצלחתו הדהימה את מחבריו, כעדותם. קיפניס העביר לאדמון שירים נוספים שלו – גם אם הולחנו קודם לכן בידי אחרים – ואמנם עד מהרה התפשט בגנים משחק החזיון "אליעזר ורבקה" של הצמד קיפניס-אדמון:

אליעזר: רבקה:
נערה טובה, יפת עינים,
הטי כדרך, השקיני מים!
שתה, אדוני, כדי לפניך
אחר אשאב גם לגמליך!

⁴⁶ "גליונות" – ספורים ושירים לגן הילדים, עשרה ספרים – הוצאת מרכז התאחדות הגננות בא"י בעריכת לויז קיפניס, תל-אביב תרפ"ט-תש"ט.

⁴⁷ הגננת גב' לאה רוטשטיין התגוררה בביתו של המלחין ידידה גורכוב (אח"כ אדמון). ביזמתה פנתה אל קיפניס בבקשה לכתוב עבור גן הילדים שלה שיר בכורים, ומשנתרצה – העבירה את השיר לשכנה המלחין שנאות לכתוב מנגינה. היא למדה ולימדה לראשונה את השיר.

⁴⁸ "גליונות" ספר ראשון תרפ"ט עמ' 43-48.

⁴⁹ שם 53-56.

באותה שנה החל שיתוף הפעולה של קיפניס עם המלחין הפסנתרן נחום נרדי. שירם המשותף הראשון היה "מי יבנה בית בתל-אביב", שיר שהפך למעין המנון לעיר תל-אביב אם כי רק הבית הראשון התיחס לתל-אביב ואילו יתר הבתים הוקדשו לתל-חי, לראשון-לציון ולרחובות.

מי יבנה בית בתל-אביב?

אנחנו החלוצים נבנה את תל-אביב!

הבו חומר ולבנים

ונבנה את תל-אביב!

[משמיע את השיר]

שיר זה היה, איפוא, במקורו שיר ילדים אך הושר ונרקד על ידי זקנים וטף. קיפניס קרא לו בכותרת המשנה "אורה" לילדים, בנסיון לחדש מילה עברית מקורית לריקוד "הורה".

שיר משותף שני לצמד קיפניס-נרדי הוא "משחק פורים" – משחק חזיון לחג הפורים שנועד לקבוצת ילדים גדולה, עם תפקידים מיוחדים לליצן, לאחשוורוש, לאסתר, למרדכי ולהמן. השיר זכה להצלחה רבה.

ציל, ציל, צליל!

מצנפת לי וגריל!

אל יקום איש ממקומו,

משחק פורים מתחיל!

[משמיע את השיר]

עשרות שירים כתב קיפניס בשנים פוריות וגדושות פעילות אלה שבין תרפ"ט לתרצ"ו. בזה אחר זה יצאו לאור השירים החדשים, וקיפניס יצא ללמד בגנים ולמשש את הדופק שמא יש נקודות תורפה בשירים וחספוסים שצריך להחליק. רבות העדויות של מורים וגננות החושפים את תרומתו החשובה ומעורבותו הפעילה בחיי גן הילדים.

בשנת תר"ץ (1930) הוסיף קיפניס לרשימה הארוכה של שירי חנוכה, פרי עטו, שיר בוסף – „שימו שמן” בלחנו של המלחין היהודי א. זיטומירסקי:⁵²

⁵⁰ שם, עמ' 24-21.

⁵¹ שם, עמ' 32-25.

⁵² שם, ספר שני עמ' 16-13 תר"צ.

שימו שמן. שמן זית.

נרות הדליקו, יהי אור בבית!

[משמיע את השיר]

דור חדש של מלחינים צעירים שזה מקרוב עלו ארצה ביקש לחצטרף אל רשימת מלחיני שיריו של קיפניס. קיפניס הוכר אז כמשורר "אופנתי" בגני הילדים ובציבור הרחב, והלחנת שיריו סייעה למלחינים אלה לבסס את מעמדם בתחום הזמר העברי. מנשה רבינוביץ (אח"כ רבינא) הלחין סדרת שירים ("אוטו אוטו", "עת לטעת") שמהם נקלט במיוחד שיר המשחק "אליעזר והגזר";⁵³

מי רוצה, רוצה לשמע

מעשה בגזר!

נרע אותו כגן הנרק

סבא אליעזר.

המלחין מרדכי זעירא, שעשה אז את צעדיו הראשונים בתחום ההלחנה, הלביש בצלילים את שירו של קיפניס "בר כוכבא" שהושר מדי שנה בחגיגות ל"ג בעומר – האמנם ייעלם שיר זה מנופנו המוזיקלי בעקבות אופנת שבירת המיתוסים בעת האחרונה?⁵⁴

איש היה בישא אל

בר כוכבא שמו.

איש צעיר, גבה קומה,

עיני זָהָר לו.

באותן שנים כתב ופירסם קיפניס עשרות רבות של דקלומים, שילדי הגנים ידעו אותם על פה ובגרו עם זכרונם. לא מעטים מהם זכו בסופו של דבר להתחבר אל מנגינה מקורית או שאולה ובכך נצטרפו לתחום הזמר. בין אלה זכור במיוחד שיר "הצבעונים" שהוצמד אליו לחנו של פראנץ שוברט מתוך "חמישית הטרוטה":

⁵³ שם, עמ' 24-23.

⁵⁴ שם, עמ' 62-59.

מי לא יכיר אותנו
פרחי הצבעונים?
גם כתר, גם גביע
יש לנו ארמונים.

55

בראשית שנות השלושים החלה לקום בארץ תעשיית התקליטים. נוסדה חברת הקלטה מקומית, וזמרי הארץ, מקצועיים וחובבים כאחד, יצאו לבירות העולם לתור אחר אולפני הקלטה שינציחו בקולם את קסמי זמרת המזרח. תל-אביב הכפילה והשלישה את אוכלוסיתה, ובחגיגות ומצעדי חג החלו להישמע שירים ופזמונים לא רק בביצוע תזמורות ומקהלות אלא גם מתוך רמקולי הגרמופונים שהוצבו על מרפסות הבתים.

לויין קיפניס לא הירפה משירי חג החנוכה. בשנת תרצ"ה כתב שיר ילדים חדש לחג זה והצמד ברכה צפירה ונחום נרדי נטלו על עצמם את הפצתו בעולם. נרדי, מלחינו של השיר ופסנתרן מחונן, ליווה את ברכה צפירה במסעם לארצות הברית ובשנת 1937 הקליטה חברת "קולומביה" את השיר "לביבות" בביצוע צמד זה. אלפים רבים של תקליטי שיר זה נמכרו בארץ ובעולם היהודי תוך פרק זמן קצר, ובקול ירושלים המנדטורי נשמע מדי שנה קולה הצלול והצח של ברכה צפירה בשיר ילדים זה:⁵⁶

קמח, קמח מן השק
שמן, שמן מן הכד –
חנכה היום,
חג נעים, נחמד!

מגרמניה עלה ארצה בשנת 1934 המלחין הצעיר דניאל סמבורסקי. כבר בשנתו הראשונה בארץ נרתם בידי קיפניס להלחנת שיר נוסף מפרי עטו – גם הפעם שיר חג, גם הפעם שיר חנכה:⁵⁷

⁵⁵ שם, ספר שני עמ' 55-56 תר"צ, וראה גם שם, ספר שביעי עמ' 11 תרצ"ח.

⁵⁶ שם, ספר רביעי עמ' 1 תרצ"ה.

⁵⁷ שם, עמ' 3.

נר לי, נר לי,

נר לי דקיק.

בַּחֲנֻכָּה –

נרי אַדְלִיק.

[משמיע את השיר]

יצחק אדל, המורה למוזיקה בסמינר למורים וגננות ע"ש לוינסקי, שהוא האכסניה של "מרכז לויין קיפניס לספרות ילדים", היטה גם הוא שכם בהלחנת שירי לויין קיפניס, מאז עלה ארצה בשנת 1929. הוא נטל את "תפילת הגשם", שִׁיר שכתב קיפניס בשנת 1920 על פי מנגינה עממית⁵⁸, והעניק לו לחן חדש שנשא חן בעיני הילדים ונישא מגרונם:

"גֶשֶׁם, גֶשֶׁם! "

נֶאֱנַח שְׂדֵה מַחֵם;

"גֶשֶׁם, גֶשֶׁם! "

מִתְחַנֵּן הַגֶּן בְּלִי דָם.

אם לא היה די במכסת שירי החנוכה של קיפניס שהוזכרה עד כה, נשלם מעגל המחזור השני של שירי הילדים והחג שחיבר בשנים תרפ"ט-תרצ"ו, בשיר המשחק "חג הנצחון"⁵⁹ שנכתב לצלילי האורטוריה "יהודה המכבי" מאת הנדל. תמלילים אחדים נכתבו בעברית לצלילי "שיר הנצחון" המפורסם מאורטוריה זאת: "הבו גודל לגיבור", ו"הנה הוא בא". אך כל אלה היו תרגומים מן הליברטו. קיפניס בחר לכתוב שיר ברוחו שלו ונמנע מלתרגם. כך התפשט שיר המשחק בגנים במילותיו:

הִבָּה נְרִימָה

נֵס נֶאֱבֹקָה –

יַחַד פֹּה נִשְׁרָה:

שִׁיר הַחֲנֻכָּה!

בשנת תרצ"ו (1936) נשלם איפוא מחזור פעילות אינטנסיבי שני של קיפניס שהניב עשרות רבות של שירים שמטבע הדברים לא אוכל להקיפם במסגרת זו אלא באיזכור הכולטים שביניהם. ילד שגדל בגן

⁵⁸ ראה "מחרוזת" עמ' 9.

⁵⁹ "גליונות" – ספר חמשי, עמ' 3-1, תרצ"ו.

ילדים ארץ־ישראלי בשנים תוססות אלה הוקף במחרוזות זמר בכל חג עברי כפי שלא זכה לכך ילד עברי לפניו. חלקו של קיפניס בטיפוח תשתית זו היה מכריע ורב משמעות. במסגרת תפקידיו המרובים כמנהל התיאטרון לילדים, כעורך "הגליונות לגננות", "גננו", "הד הגן" – כל אלה הבטאוניס המרכזיים של התאחדות הגננות – וכמורה בסמינר למורים ולגננות, דירבן והשפיע טובה על הרחבת מאגר הזמר העברי שעמד לרשות ילדי הגנים ובתי הספר ודחיקת ההשפעה הזרה שהיתה בתחום זה בראשית צעדיו. דוגמא לכך הוא השיר "שעון בין חיל" שאותו כתב קיפניס עוד בשנת 1919⁶⁰ ע"פ שיר גרמני ובלחן גרמני שהיה שגור אז בפי הגננות. בראשית שנות הארבעים, בימי מלחמת העולם השנייה, ביקש קיפניס את המלחין משה וילנסקי לכתוב לשיר מנגינה עברית חדשה. השיר נכלל בהצגה "הדובון והזאב השודד", בלחנו החדש והקליט של משה וילנסקי, ומכאן התפשט לכל הארץ, הוקלט מפי זמרות וילדים והיה מן השירים המבוקשים ביותר בתוכניות "כבשתך לשירים עבריים" ב"קול ירושלים" של שנות הארבעים. מי יזכור היום את הלחן הגרמני שנדחק?

איזה שעון בין־חיל?

אשר איננו נח!

ביום וגם בליל

דופק, דופק, דופק הוא כך:

טיק טק, טיק טק...

[משמיע את השיר]

הרצאה זו לא נתכוונה להיות כתב סיכום על פעילותו של לוי קיפניס בשדה הזמר העברי. ביקשתי לסרוק את תרומתו העיקרית לאוצר השירים העבריים ולחשוף ציוני דרך אחדים במסלול שבחר בו. לא נזכרו כאן עשרות השירים החדשים שפירסם בשירוניהם של אידלסון, לוונץ ואחרים, והזמירות שפיזר בשפע בכתבי העת לילדים. הגעתי בסקירה זו עד ראשית שנות הארבעים ואקוה להשלמה ולהרחיבה בעתיד.

⁶⁰ "גליונות לגננות", תרע"ט-תר"פ גליון ל"ח.

ראשיתו של לוין קיפניס

ד"ר אוריאל אופק

הסופר הראשון שהיכרתי בשמו בשחר ילדותי היה לוין קיפניס; ואיך אפשר אחרת? היה זה כשהלכתי עם כיתתי מגן חנה בשכונת-בורוכוב לראות את ההצגה "סבא אליעזר והגזר" בביצוע תיאטרון הגגנות.

והיצירה הראשונה שזכיתי לקרוא בכוחות עצמי היתה "עזה פזיזה" – גם כן של לוין קיפניס – חוברת קטנה שקבלתי במתנה ליום-הולדתי הששי.

מאז קראתי המון יצירות של לוין קיפניס; אולי כמעט כל מה שכתב. וכשניסיתי בימים אלה, לקראת המעמד החגיגי הזה, לעשות סטאטיסטיקה – כמה יצירות כתב קיפניס בשנים שנות יצירתו – נאלצתי להפסיק אחרי שהגעתי למספר 1500. פשוט, לא היה לי כוח להמשיך ...

כולכם תסכימו אתי ודאי שאי-אפשר כלל לתאר את ספרות-הילדים שלנו בלי 800 הסיפורים, 600 השירים ומאה הספרים של לוין קיפניס (שלא להזכיר את עשרות החוברות הקטנות שלו). דברי יתמקדו הפעם ביצירותיו הראשונות בלבד, אלה שכתב עד סוף מלחמת-העולם הראשונה; וכיוון שאין להפריד בין היצירה לבין הסופר, אספר לא רק על שיריו וסיפוריו של קיפניס, אלא גם על הסופר המתחיל עצמו, והתחנות שעשה בצעדיו הראשונים בעולם הספרות.

עתון בעליית הגג

בחשון תרס"ח (סתיו 1907) התחיל לצאת בעיר האוקראינית הקטנה לוגאנסק שבועון עברי חדש לילדים (הרביעי במנין אחרי השבועונים הקודמים קצרי הימים "גן שעשועים", "עולם קטן" ו-"החיים והטבע") ושמו - "הפרחים". מייסדו ועורכו של השבועון - ישראל בנימין לבנר - היה מן הדמויות המרתקות והמופלאות בתולדות ספרות הילדים שלנו בראשיתה. שמו נתפרסם תודות לחמשת הכרכים של "כל אגדות ישראל" שכתב לילדים בשפה תנ"כית נאה; ולפני "הפרחים" ערך בוילנה את השבועון הנאה וקצר הימים "החיים והטבע". שם, בלוגאנסק הקטנה, המרוחקת ממרכזי התרבות, טיפח וקיים לבנר את עתונו במסירות מופלאה ותוך קשים עצומים. וכדי שיהיה לנו מושג כלשהו על האיש ומסירותו, הבה נשמע מה כתב לבנר לסופר אברהם שוער על גלויה אליו: "לזכרון מעורך מוסר-נפש, שהפסיד את כספו ואיבד את מאור-עיניו והחליש את כוחו, ועדיין לא ינוח ולא י שקוט ושנתו נגזלת מעיניו אם עתונו פוגש איזה מעצור בדרכו ..."

אכן, כאלה היו יוצריה של ספרות הילדים שלנו!

והנה, בעצם אותם ימים, שבהם התחיל לצאת השבועון "הפרחים", שוטט ברגל בין כפרי אוקראינה נער כבן 14 ושמו לוי קיפניס (אגב: לאלה מהם שתהו, כמוני למקורו של השם הפרטי הנדיר לוי, אגלה שהוא קיבל אותו בירושה; כלומר: הוא נקרא עלישם סבו לוי, שהיה רב נודע בעיירה אושומיר שבפלך וולין, שבה נולד וגר גם קיפניס). נער זה, לוי קיפניס, שחגג חדשים אחדים קודם לכן את הבר-מצוה, הציב לעצמו יעוד: להיות מורה לילדי האכרים היהודים. יצא איפוא מביתו, הלך ברגל מכפר לכפר ולימד את הזוטוטים תורה ולשון עברית. . . והנה כשהגיע לאחד הכפרים מצא שם להפתעתו גליונות אחדים של השבועון "הפרחים". היתה זו תגלית מרעישת, שכן גילה דבר שלא ידע על קיומו: עתון עברי לילדים! והעתון כליכך מצא חן בעיניו, והחידוש היה כה מרשים, עד שהחליט גם כן לכתוב מין עתון כזה ...

"חזרתי הביתה", סיפר בעבור שנים, "ישבתי בעלית הגג שעות על שעות ועשיתי לעצמי עתון-ילדים, עם שירים, סיפורים ודברי שעשועים. אני הסופר, אני הכותב את כל הדברים בכתב-יד יפה ואני המציר ... שמו של אותו עתון היה "פרחי לוי" - שם שכלל בתוכו גם רמז לעתונו של לבנר, וגם את שמו שלו - של העורך - הכותב הצייר בן ה-14.

זאת היתה ההתחלה - או מוטב לומר: התחלת ההתחלה של הקריירה הספרותית רבת-השנים של קיפניס. וההמשך היה מהיר יחסית. שכן לא עברו חדשים רבים, והנער העז לשלוח אל לבנר, עורך "הפרחים", אחת מיצירותיו, כתובה בכתב-ידו הקליגראפי. אותה יצירה לא רק שמצאה חן בעיני העורך, אלא שהוא הדפיס אותה בראש הגליון של ראשית ינואר 1910 של "הפרחים" - וכך נעשה קיפניס בן החמש-עשרה יוחצי לסופר בישראל.

אותה יצירה היתה שיר סיפורי - או בלשון המחבר הצעיר: חזיון דמיוני - בשם "הילד החולה". הוא מספר בלשון נמלצת על אם היושבת בחדר קטן ואפל ליד מיטת בנה החולה ומתפללת: "אנא, אל שדי, חוס וחמול, רפואה שלמה שלח לבני יחידי, אל רופא כל" ... כרוב קטן ולבן-כנפים, שקלט את התפילה עופף אל החדר, נשק על שפתי הילד החולה, טיפסף אל פיו טיפות מפרח החבצלת - והילד הבריא, לשמחת לב אמו אסירת-התודה ...

זה היה כאמור שירו הראשון: שיר שיש בו עדיין מן הבוסר של סופר טירון, שהעברית היא לו לשון לימודים בלבד (ומה גם בן 15); ובכל זאת נוכל גם למצוא בו פה ושם גם שורות "קיפניסיות" טיפוסיים, כגון החרוז שלוחש המלאך באזני הילד החולה:

טל של תחיה אגל זה יהי,
בקר אור - תאיר גם אתה, בני.
חבצלת - חן מה יפה תפרח,
ילד טוב תהיה - כך אמא תשמה.

אחרי פירסום-בכורה זו שלח קיפניס עוד כמה מיצירותיו לשבועון "הפרחים", ובין הסופר המתחיל והעורך הותיק בן הששים נוצרה מערכת יחסים מיוחדת במינה. למעלה מ-100 מכתבים שלח לבנר לקיפניס, והקשר בין השניים נמשך גם אחרי שקיפניס עזב בגיל 18 את בית אביו באוקראינה ועלה לארץ-ישראל, ללמוד בבית-הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים.

אני מחזיק בידי גלויה ששלח לבנר לקיפניס בשנת 1914 (שנתיים לפני פטירתו). בצדה האחד - תצלום העורך, ובצדה השני - כתוב:

"סופר יקר ונעים, אין מלים בפי להביע לאדוני תודותי המאליפות על כל טרחותיו הרבות שטרח בשבילי ... בתור הבעת תודתי שלחתי בזה את הקומפלט של "הפרחים" בתור מתנה של איש רש כמוני. יברכהו ה' מציון!"

עם בואו לארץ נפתחה תקופה חדשה בחייו של קיפניס – ויחד אתה התחילה נפתחת גם תקופה חדשה בתולדות ספרות-הילדים שלנו, הלא היא ראשיתה של הספרות הארצישראלית לגיל הרך. על תקופת בראשית זו סיפר קיפניס פעמים אחדות דברים מאלפים ורבי ענין. הוא סיפר איך היה עושה דרכו בוקר בוקר מביתו בשכונת אחוה ל"בצלאל", ובדרכו היה עובר ליד בית-העם, שם נמצא גן הילדים העברי, ומאזין לזמרתם של הגננות והפעוטות: "מן הרגע הראשון נצמדתי אליו" – סיפר – "אם בזכות התינוקות, חולשה שבי מאז, אך אולי בזכות הגננות; שכן גם אז, בימי העליה השנייה, היו גננות צעירות וחמודות ביותר ... קיצורו של דבר, נעשיתי אורח בגן, והרגשתי מה רב הצורך בחומר ספרותי מקורי לגן." וכיוון שהימים היו אז ימי כסלו, וחג האורים הלך וקרב, ישב וחיבר שיר-משחק לחנוכה, בו משתתפים שמונה ילדים-נרות ושמש. השמש שואל, וכל נר מספר בתורו על נס חנוכה. הכוונה, כמובן, לשיר שנעשה כבר לקלסיקה בספרות העברית לטף, ואף-על-פי שעברו כבר 67 שנה מאז חיבר, עדיין הוא מושר בגנים:

חֲנֻכָּה, חֲנֻכָּה,
סִפְרֵי נָא לִי מַעֲשִׂיהָ.
לִפְנֵי רַבּוֹת, רַבּוֹת שָׁנִים
לִירוּשָׁלַיִם בָּאוּ יְנָיִים.

המורה לזמרה בסמינר, הלא הוא אברהם צבי אידלזון הידוע, התאים לו מנגינה, וכדברי קיפניס: "השיר נחטף ממש ונתפשט במהרה בכל ערי ארץ-ישראל ומושבותיה. כל שיר של גן היה כובש גם את קהל המבוגרים והושר במסיבות ובחגיגות".

ואחרי שיר ראשון זה באו שירים נוספים לילדים; ולא שירים מעטים, אלא נחשול גובר של שירי זמר קלים, ניגוניים, ספוגי שמחת-חיים ותחושה לאומית טבעית. תוך חמש שנים חיבר קיפניס כשבעים שירי זמר, שרובם נהפכו נכסי צאן ברזל בספרות הילדים שלנו, והיו למעשה הבסיס והתשתית לשירת הילדים הארצישראלית. חלק מהם כבר הזכיר קודמי וידידי אלי הכהן. אחרי שירי חנוכה חיבר קיפניס באותה עת שירים לט"ו בשבט, ביניהם שיר-המשחק "הנוטעים הקטנים". ולפורים חיבר אז את "יום פורים יום חג הוא לנו"; ולפסח את שיר-המשחק "יוצאי מצרים" (התחיל במלים הצליליות "פתחת-תחת/ מי דופק בדלת פה?") ... ולל"ג בעומר – את השיר שהיה כמעט ללהיט – "קשתנו על שכמנו"; ולשבועות – את "עולי רגל" (שוב – ללחן של אידלסון), וכן הלאה. אבל הוא לא הסתפק בכתיבת התמליל, אלא דאג לצרף לשירים רבים גם הוראות-בימוי והפעלה קצרות (או בלשוננו: "הערות לסידור המשחק"),

שבעזרתן יכלו המורות והגננות להפוך את השיר להצגה קטנה. הנה, למשל, ההוראות שצירף לשיר "יציאת מצרים" – הוראות הנראות בעינינו היום משעשעות מעט:

"שתי שורות ילדים, אחת מול חברתה. השורות מתחברות ע"י הושטת ידיים – זהו הים. שורה ארוכה של ילדים כולם חגורים, מקלות בידיהם, תרמילים על שכמם – הם בני ישראל. לפניהם הלך משה והמטה בידו. משה מניף מטהו על הילדים – הים. הילדים מורידים ידיהם – הים נקרע. בני ישראל עוברים מהר" ...

וכשבינס קיפניס בגמר מלחמת-העולם הראשונה את שיריו לקובץ, ציין בשמחה ובסיפוק כי "זמירות אלה רובן חיות הן בפי ילדי ארץ-ישראל זה שנים מספר, כימי גן הילדים העברי בארצנו, ורב חלקן של התינוקות בזמירות אלו ...". בהמשך הוסיף הערת אגב מעניינת, בעלת חשיבות אתנולוגית מיוחדת במינה: "אין מצב הילדים בארצנו שוה. ההבדל ניכר לא רק בין ילדי המושבות ובין ילדי הערים, אלא שגם במקום אחד גופו שונים הילדים בהתפתחותם, מחמת ריבוי העדות השונות ומפאת התמדת העליה לארץ".

"משתלה" קצרת ימים

עד כאן – בקצרה – על חלקו של קיפניס ביצירת שירי הזמר הארץ-ישראליים הראשונים, אלה שנוצרו מיד אחרי עלייתו לארץ. ואחד הפלאים הגדולים בעיני בהקשר זה – לצד הכשרון – רעננות הכתיבה והיבול השופע – הוא המהירות שבה נהפך הבחור בין העיירה האוקראינית לעלם ארץ-ישראלי, הנושם את אוירת הארץ וכותב "ירושלמית" (כפי שנקראה אז העברית הא"יית), כבמטה קסם נעלמה המליציות המגומגמת משהו, שאיפיינה את "הילד החולה" ויצירותיו הראשונות האחרות, ובמקומה באו שורות רעננות, המתנגנות בטבעיות; כמו זו למשל (מתוך "מלאך הפריחה", אחד משיריו הראשונים שהולחנו בידי אידלסון):

"ותור הקיץ כי יגיע

פרות תבשלקנה עד בלי די;

בעוד שנה אשוב אופיע,

פעת שלום – וכזה לחי!"

מיותר כמעט לציין שקיפניס לא הסתפק אז בכתיבת שירים בלבד. שנה שנתיים אחרי עלייתו כבר גמלה בו המחשבה להוציא סידרה של ספרוני קריאה לילדים. כדי לממש את הרעיון ולהוציאו אל הפועל נפגש עם שלישית סמינריסטים צעירים ואידיאליסטים כמוהו, שנעשו ברבות הימים גם הם מחנכים וסופרי ילדים; הלא הם – נח זיון (טמיר), מרדכי פריזנט (מיכאלי) וחיים דב שורץ (שחר) – שלמדו אז בסמינר למורים. אחרי שהשיגו תמיכה כספית צנועה ממרדכי בן הלל הכהן – יסדו הארבעה הוצאה קטנה בשם "משתלה", שם שנבחר בין השאר בגלל חידושו הלשוני.

לא אגזים אם אומר שקיפניס היה הרוח החיה באותה חבורה. הוא – תלמיד "בצלאל" והאמן שבחבורה – צייר את הכותרת המסוגננת המיוחדת של שם ההוצאה ("משתלה"), והוא גם נטל על עצמו להיות אחראי לצורתם הנאה והמושכת של החוברות. על כן התנדב להיות גם "הבחור הזעזר", סדר הדפוס וגם המעמד של החוברות. שעות ארוכות בילה בדפוס הקטן של רפאל כהן, למד במהירות את מלאכת סידור האותיות, וגם העניק לעמודים צורה אסתטית נאה, שדומה כי לא היתה עד אז לספרי הילדים שנדפסו בארץ, עם קישוטים ועיטורים, כותרות מסוגננות, ויניטות – והכל באמצעים פשוטים, כמעט פרימיטיביים, אך בשפע של מסירות, רצון טוב וטוב טעם.

מאז היה הדבר למסורת ולכלל אצל קיפניס: להיות מעורב אישית ולהקפיד על הצד הנאה של ספריו והחוברות שהוציא: צייר בעצמו את הכותרות של רבים מהן, קבע את צורת האותיות, הפורמט ומאחר יותר – בחר את טובי הציירים. כמעט שכחתי לציין, שכל האמור התרחש בסוף שנת 1915 וראשית 1916, כלומר: בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. התורכים שלטו אז בארץ, ובתוך המשטר הצבאי שהטילו עסקו גם בגיוס בחורים יהודים – אם לשורות הצבא ואם לעבודות כפיה. אין פלא אפוא ש"המשתלה" של קיפניס וחבריו לא יכלה להאריך ימים בתנאים אלה. רק חמש חוברות יצאו בה: סיפורי עם של טמיר ומיכאלי, זכרונות ילדות של שחר, מחזה לחנוכה של ריבסמן (בתרגום יש"י אדלר) והחוברת החמישית האחרונה – מחזה דמיוני של קיפניס בשם "סגל ליל" (وهוא למעשה ספרו המודפס הראשון).

אין הרבה עלילה במחזה הקצר, שגיבורו הוא פרח בשם סגל-ליל: חלומות רעים פוקדים את הפרח, אמו הפיה מנחמת אותו, ואחר-כך מבקרים אצלו גמדים, מלאך, פרפר ודבורה; אבל יש בו, במחזה תנועה בלתי פוסקת, אוירה אגדית-אידילית ודיאלוגים פיוטיים בעלי איכות מוסיקלית. בבוקר מופיע פרפר בגן ואומר: "תינוק רדף אחרי, רצה לצודני, הה, עיף הנני..." למראה הפרפר הקרב נבהלת טיפת הטל ואומרת לפרח: "דודי, נא החביאני, כי איראו!" והסיגל מלטף אותה ומשלים את החרוז: "פתיה קטנה, לא יאונה לך כל רע..." וכך הלאה ... המחזה הזה הוא מן היצירות הנשכחות של קיפניס, וראוי לדעתי לנסות ולהעלותו על במה בבימוי מתאים, עם מוסיקה וכוריאוגרפיה.

ימים אחדים אחרי הופעת החוברת (שהיא עתה נדירה ויקרת מציאות) נסגר בית-הספר "בצלאל". תלמידיו התפזרו לכל עבר וקיפניס עצמו - שניסה לקבל מן התורכים היתר-יציאה לתל-אביב, נעצר על ידם והובא לבית-הכלא, כדי להשלח לצבא או לעבודת כפיה. למזלו הופיע במקום דוד ילין, ואחרי שתדלנות מלווה בקשיש שוחרר ומיהר לרדת מירושלים לתל-אביב.

"ספריה קטנה לילדים"

בעיר העברית הצעירה הוסיף המזל להאיר פנים - ולא רק לו, אלא לספרות-הילדים שלנו. שכן ביום בואו לת"א הפגישו המזל או הגורל עם המורה והסופר יש"י אדלר, שהוציא בעצם אותם ימים (עם ש"ח ברכוז) את "ספריה קטנה לילדים" - אחותה היפואית של "משתלה". על אותה פגישה סיפר קיפניס בפרק זכרונות נוסטאלגי, שטרם ראה אור:

"פגישתי עם אדלר היתה אקראית. הלכתי לי ברח' אחד העם. הבתים הלבנים הזהירו לי. הגיבות הפורחות הקסימו אותי. הגעתי לבית האחרון שברחוב ונעצרתי לרגע. פתאום שמעתי קול: - שלום עליכם! חדש בתל-אביב? מה שמך? זה היה אדלר, שעמד ליד מרפסת ביתו. - שלום עליכם, עניתי - אמנם חדש בעיר, ושמי לוין קיפניס. אדלר קפץ וחיבקני: - האתה הוא זה? צוציק שכמוך ..." (ובסוגריים נוספה כאן הערת הכותב: "שמי היה כבר מפורסם בארצנו הקטנה...").

בלא מחשבות רבות הזמין אדלר את קיפניס ללון בעלית-הגג שבחצר ביתו; וקיפניס קיבל את ההזמנה ברצון, גם בזכות "הספריה הקטנה לילדים", שמארחו הוציא אז יחד עם ש"ח ברכוז, בה יצאה אחת לשבוע חוברת חדשה. "החוברות חמודות" - סיפר קיפניס - "הנייר בהיר, האות ברורה, הניקוד מדויק וההדפסה נקיה. לא היו בחוברות איורים, אך שער החוכרת היה מעוטרים בפסים שחורים לאורך - סמל לטלית" ... כבר למחרת היום הצטרף קיפניס לצוות המצומצם של העושים במלאכת הספריה; עבודתו הראשונה היתה - קיפול הגליונות המודפסים לקונטרסים קטנים: "נטלתי את הטיטל, הוא החוטר" - סיפר - "והתחלתי מקפל את הגליונות בזריזות, כידי הטובה עלי". ואדלר הביט בו בהתפעלות וקרא: "הן עוד מעט אתה מחסל את כל הגל הזהו!"

תוך כדי שיחה הצליח קיפניס לשכנע את אדלר לקנות מסדרה של אותיות דפוס מנוקדות (היא המסדרה שהיתה ברשותו של הרב קוסובסקי, בעל הקונקורדנציה למשנה); וכעבור יומיים כבר עלו השניים בעגלה לירושלים, במסע רבי-הרפתקאות, כשבכיסו של קיפניס פספורט בולגרי מזויף (בו הוא נקרא ברל גילר ...), שאדלר הצליח להשיג בשבילו. "כעבור שבוע" - סיפר קיפניס - "כבר

נמצאה המסדרה בחדר גדול מיוחד בבית אדלר. ואני, הבחור הזעזר, נצמדתי בתאווה למלאכת הקודש של הספרייה הקטנה לילדים" ... גם כאן השתדל הסדר המתנדב לשוות צורה נאה לחוברות הקטנות, וכשסידר למשל את החוברת "זהב תפוחי הזהב", גילף בעץ במו ידיו גלופה של האות א בתוך מסגרת של מגן דוד, לקישוט השורה הראשונה, המתחילה במלה "איפה".

"הגלופונת - סיפר קיפניס - שמורה אצלי עד היום במחבוא אישם" ... ואני מקווה מאד שמוצג היסטורי זה יגיע - ואולי כבר הגיע - למרכז קיפניס לספרות ילדים ...

מאליו יובן שקיפניס היה לא רק הסדר והגרפיקאי של הספרייה הקטנה, ולא רק קיפל את הגליונות הגליונות המודפסים. הוא היה, כמובן, גם אחד המשתתפים הקבועים בה ותרם לה שורה נכבדה של שירים וסיפורים. גם כאן הירבה בעיקר לתרום מפרי עטו לחוברות שהוקדשו לחגי ישראל. לט"ו בשבט תרע"ו, למשל, חיבר שיר מרנין, שהוא בעיני אחד משיריו השלמים והאמנותיים, שיר שלא איבד מרעננותו עד היום, וקוראים בני כל הגילים יכולים ליהנות ממנו במידה שווה. זהו שיר על פריחת השקדיה, שאת האשראה לו קיבל באותה תקופה קצרצרה, בה שמר על כרמי השקדים ברחובות. השיר פותח בבית מתנגן זה:

כמה לבן בעץ!
כמה פרח ונוץ!
השקד, השקד צץ, פורח!
כל ענף וכל בד
דומה פרח אחד
המפיץ סביבו צוף וריח!

- והוא מסתיים בחרוז מפתיע, שאפשר לראותו גם היום כחרוז כמעט מודרני:

פרחי שלג ופולו...
על פני גיא ונהר מחול הוא...

כשהלך וקרב ראש השנה תרע"ז ולא נמצא חומר מתאים לימים הנוראים, ישב קיפניס וחיבר שלושה סיפורים קצרים ונאים לחגים - על החזן הקטן, ועל ילד שהתגבר על הרעב בצום הכיפורים, ועל ילדה שקיימה מצוות נטילת לולב, ושלושת הסיפורים, יחד עם השיר "תקיעות", הופיעו בחוברת חגיגית בשם "מקראי קודש".

אבל גולת הכותרת של יצירותיו ב"ספריה הקטנה לילדים" היא בעיני הסיפור "זהב תפוח הזהב", שהוא גם, כנראה, סיפורו הארוך הראשון של קיפניס (ארוך יחסית, כמובן, - 12 עמ') - סיפור המבשר את השורה הארוכה של מאות הסיפורים הקיפניסיים האופייניים, ששולבו בהם מתח פנימי, דידקטיה סמויה וסמליות. זהו ספור ארץ-ישראלי מובהק, שגיא-החזיון שלו הוא פרדס רחבי-ידיים שצמח בלב המושבה: פרדס מוקף משוכה של שיטה ירוקה מכל עבריו, וליד השער ניצבים שני עצי ברוש זקופי ראש (שימו לב לחריזה הפנימית המוסיקלית, שהיתה אז אופיינית כל כך לסיפוריו) ... בתוך הפרדס גדלו עצי תפוז, וזהביות - בלשוננו של קיפניס (ואיני יודע אם זהו חידוש שלו, או של הירושלמים). על אחד העצים צמחו תפוזים קטנטנים, או בלשוננו של קיפניס - תפוחיחים ... "והיתה כל זהביה, כאם רחמניה, פועה והומיה, ומספרת מעשיה" ... והמעשיה - שיום יבוא בו יגדלו התפוחים הקטנים ויהיו בני זהב. התפוחים הקטנים, שאינם יודעים מהו זהב, מחכים בקוצר-רוח ליום הגדול ... אותה ציפיה מתוארת במתח קליל ממוזג בהומור. למראה כל דבר חדש - המים בגומה, הירח בשמים, או הגשם - הם שואלים אם העץ: "אמא, האם זה הזהב?" וכשהגשם מתחיל לרדת עליהם - הם פורצים בבכי תמרורים, ממש כילדים קטנים בשעת חפיפת הראש ... והמשפטים הקצרים, הקלים להבנה ועם זאת הציוריים, ממש מתנגנים משפע החריזה הפנימית המבריקה והטבעית, הקולחת כמעט מאליה: שולחן עורכים - לכבד בו אורחים; או - לבנים ונוצצים, מתפתלים ומתרוצצים; או - התפוחים נרדמו - וחלום חלמו. וכך הלאה בלי סוף, חרוזי זהב על תפוחי זהב ...

החוברת הזאת, "זהב תפוח הזהב", היתה למיטב ידיעתי האחרונה שהופיעה בספריה הקטנה לילדים. ימים אחדים אחר כך הגיע לתל-אביב הצו החתום ע"י המושל התורכי ג'מאל פחה, לפיו חייבים כל התושבים היהודיים לפנות את בתיהם ולצאת לגלות.

בין הגולים היה גם לוין קיפניס. הוא היה שומר בכרמים, פועל ביקב; זמן מה גם נאלץ לעסוק בעבודות כפיה - כריתת עצים בגליל, עבודות סיקול, ועוד. ואחרי שגורשו התורכים מן הארץ, בא ב־1918 אל שכונת התימנים נחליאל שבמבואות חדרה והיה מורה לילדים. שם, בנחליאל, תקפו אותו געגועים לעיירת-ילדותו באוקראינה. אפוף געגועים אלה, וכן מושפע מן הידיעות המגיעות על המהפכה ברוסיה והפרעות, יחד עם הבשורה על הצהרת בלפור שנראתה כאתחלתא דגאולה - נתון ומושפע מכל אלה ישב הסופר הצעיר בשכונה התימנית הקטנה וכתב מחזור אידיליות בפרוזה בשם "לקבר אבות".

במרכז היצירה ניצבת דמותה הקורנת של סבתא יוכבד הישישה, שאחרי מות בעלה החליטה לנטוש את העיירה הכפרית-האוקראינית ולעלות לארץ-ישראל, כדי למות ולהיקבר בה. ומסביב לדמות זו - הזקנה החכמה, האוהבת, האמיצה וחזקת האופי - ניצבת גלריה שלמה של דמויות שונות ומגוונות:

גויים ויהודים, בנים וכלות, ציונים ומשכילים, שונאי ישראל ופשוטי עם; ובתוכם בעלי-חיים שתוארו גם הם כחיבה וביד אמץ. שמונת פרקי היצירה מספרים בפרוזה פיוטית על ההחלטה שגמלה בלבה של יוכבד לעלות לארץ, תגובת השכנים ובני המשפחה – עד יום הפרידה. ומסביב לעלילה הראשית טווה קיפניס מארג מקסים של סיפורים קטנים, תיאורי רגע ומראות, שכל אחד מהם הוא בחינת פנינה ספרותית; כגון אותו רגע בצהרי שבת, שבו מתפרצים הנכדים אל חדרה של סבתא, לברך אותה ב"שבת שלום"; אבל הזקנה החכמה ידעה מה מסתתר מאחורי אותו ביקור: "אכן, שובבים אתם מאין כמוכם", אמרה להם, "ודאי לא ההגדה עיקר, קונדסים, אלא הכופתאות" ... אך לפני שחילקה להם את הכופתאות – כלומר: הכיבוד – ערכה להם מבחן קטן, אם בקיאים הם בפרשת השבוע, ואחרי שעמדו בו בהצלחה חלקה להם את הכיבוד הטעים: "קיבלו התינוקות מלוא חפניהם, וצצים-רצים החוצה נסתלקו" ...

אך מדוע שאעריך אני יצירה זו (שהיא למעשה ספרו הגדול הראשון של קיפניס, יצירה אחת שלמה)? הבה נשמע מה אמר עליה זלמן שניאור. שכן כשיצא הסופר כעבור שנתיים לברלין, כדי להשלים שם את לימודיו, לקח אתו את כתבי-היד של האידיליה. שם, בברלין, נפגש עם זלמן שניאור, שישד באותה עת את הוצאת הספרים הפרטית שלו, "הספר". שניאור קרא את היצירה, התפעל ממנה והוציא אותה בצורה מרהיבת עין, עם כותרות מסוגננות, מצוירות ביד, מסגרות ושאר קישוטים. (אגב, מול השער מצאתי כתוב: "הקישוטים מאת ל. בן-שמיר"; אך דומני שלא אטעה הרבה אם אנחש שמאחורי ל. בן-שמיר זה מסתתר לא אחר מאשר ל. קיפניס ...)

שניאור עצמו הקדים לספר מבוא קצר, בו כתב בהתפעלות:

"לפנינו עומד סופר בקומתו שלו ובצביונו שלו, כשרון שהגיע לפרקו ... זה בא אלינו בסגנון מלוטש, בבטחה ציורית והיתול רך מרחף על שפתיו ... ואנחנו תקוה, כי צעיר זה, שנתן לנו את העבר הקרוב בחיינו בצורה כה רעננה, ידע לשפוך את חנו גם על החדש העולה בארץ-ישראל".

אין ספק – צעיר זה היושב אתנו הצדיק את כל התקוות, ואף הרבה הרבה מעבר להן ... הוא הגיע לפרקו ושב ארצה במרץ מחודש. אך זהו כבר נושא להרצאה חדשה, שעוד ידובר בה.

מקומו של לוין קיפניס בספרות הילדים

גרשון ברגסון

מורי ורבותי! לאחר שקודמי פתחו בשאלה הריטורית "מי לא מכיר את לוין קיפניס", אפשר היה להסתפק בכך ולומר: כיוון שאתם מכירים את לוין קיפניס אין לנו צורך עוד לדבר עליו. אבל קיבלתי עידוד מן העובדה שחזרו על שיריו הידועים מאד ואיש לא מחה; על פי המנהג היהודי חוזרים על דברים ידועים אף שלוש פעמים ביום... לפיכך ארשה לעצמי להיות שותף לחזרות אלה ואומר מלים מספר על מקומו של לוין קיפניס בספרות הילדים העברית.

יצירתו של לוין קיפניס, בראשית המאה נהנתה על רקע מאד מעניין. באותה תקופה חדלה השפה העברית להיות שפת-קודש ולימוד בלבד והתחילה להיות שפה מדוברת; ונסיונות שנעשו אז, במיוחד לגבי ילדים, היו מעניינים ביותר.

ד"ר אוריאל אופק הזכיר בדבריו פירסומים בעיתונות לילדים. אולי מן הדין להזכיר נסיון יחיד במינו, שהיה בתקופה זאת להוציא עתון יומי לילדים בשפה העברית; כוונתי לעתון היומי "החבר", שערך י"ח טביוב בוויילנא בשנת 1908. נסיון זה מעיד על העובדה, שאלה אשר לחמו למען תחיית השפה הבינו כי זאת לא תהיה יותר שפת קודש ולימוד, אלא, שפה מדוברת, שעונה על צרכים יומיומיים. לא חשוב

כרגע כמה זמן הופיע עיתון זה ואימתי נפסקה הופעתו; חשוב לנו להדגיש, כי הבעיה הייתה המרחק בין התוכן לבין השפה. ידעו ראשוני היוצרים שהשפה איננה מדוברת ואיננה שגורה, וניסו להגיש ספרות אשר מבחינת התוכן מתאימה לילדים בגיל גבוה יותר, אבל מבחינת הלשון הם הגישו את הדברים בלשון דלה כדי להקל (כביכול) על הקוראים הצעירים. התקופה הזאת נמשכה זמן ממושך למדי, עד אשר התגברו על החרדה הזאת, הביאו לילדים ספרים וסיפורים בהתאם לגילים השונים והתאימו את התוכן לשפה. זו הייתה התקופה של צמיחת הגנים העבריים במקביל בארץ ישראל של אז ובאירופה, בעיקר באירופה המזרחית. עלינו לזכור ששלטו אז באירופה זרמים חדשים בחינוך, שהטיפו להביא לילד בגיל הרך פעילות מגוונת, אלה הסיסמאות הידועות של פרבל – והוא בעקבות רוסו שבמאה הקודמת – שקבלו רק אז את התנופה.

יצחק אלתרמן, שיסד באותה תקופה בווארשה את הגנים העבריים הראשונים, ביסס את עבודתו על העקרון שיש ללמד את הילד תוך כדי משחק ויש להחזיר את הילד אל הטבע, להחזיר לו את תחושת הטבע. הייתי אומר, שהיה זה עימות בין הילד היהודי אשר היה כבול וסגור "בחדר" (אותו "חדר" ושיטותיו שעליו שמענו היום במדגם של הסיפור "מלכות יום השישי" מאת לוי קיפניס), לבין הילד החופשי שבחיק הטבע. היתה זאת משימה לשנות מן היסוד את דרכי העבודה ואת דרכי החינוך, שעיקרן לקרב את הילד אל הטבע ולהוציאו אליו.

לוי קיפניס ממשיך, או אולי במקביל מפתח את האידאיה הזאת בגן הילדים בארץ ישראל, ובשירה העברית לילדים, ומחזיר או מנסה לפחות להחזיר את הטבע אל הילד העברי בלשונו המתאימה לו. לציין את מקומו של לוי קיפניס בספרות העברית, אפשר היום בנימה של אופטימיות; כלומר – הוא אחד הבודדים שבין הסופרים הראשונים, שיהפך אולי לקלסיקאי בספרות הילדים העברית.

מקנא אני בעמים שאפשר להצביע, ללא קושי, על הקלסיקה שלהם בספרות הילדים. מהי קלסיקה? קשה מאד להגדיר, אבל נדמה לי כי יהא זה נכון אם נאמר כך: יצירה ספרותית, המחזיקה מעמד שלושה דורות, צועדת לקראת היותה קלסיקה. בראשית המאה, ואחר כך שוב במחציתה, חשבנו שהנה נוצרת קלסיקה עברית והספרים אשר הופיעו בסוף המאה הקודמת, או בראשית המאה הנוכחית, ייהפכו לנכס צאן ברזל של ספרות הילדים העברית, אך התאכזבנו. אותם הספרים, שהיו ידועים לנו ביותר ושנדמה היה לנו שכל נער וכל צעיר בישראל קורא אותם, התרחקו מאתנו ת"ק פרסה. אזכיר שם אחד בלבד: אברהם מאפו שנחשב בעיני רבים מן החוקרים כראשון היוצרים, וציפו שהוא ייהפך לקלסיקן שלנו – אך ספריו נעלמו ואינם. העובדה שאנחנו שרנו היום שירים של קיפניס מראשית המאה מצביעה על קיומם של שירים במשך שלושה דורות. נוח לי להיאחז בהגדרה של דור – 25 שנה,

וכיוון שמוסיפים מן החול אל הקודש אני יכול לומר שלוין קיפניס מחזיק מעמד כבר שלושה דורות. את שיריו עדיין כולנו יודעים, קוראים בהם וחוזרים וקוראים בהם, שרים אותם וחוזרים ושרים אותם. לכן אפשר לומר כי יצירתו מבשרת את הצעדים הראשונים לקראת קלסיקה בספרות הילדים העברית; זה אחד הדברים המאפיינים את מקומו. ויש לציין דבר נוסף: מקומו היה מכובד בגולה ברשת החנוך העברי. המורים בבתי-ספר "תרבות" – או בבתי-ספר אחרים בשפת ההוראה העברית, בעת פריחתם בין שתי מלחמות העולם – היו צמאים, כמובן, ליצירה עברית מקורית, ארץ-ישראלית. הם הכירו היטב את לוין קיפניס. לכן לא רק בארץ-ישראל דאז אלא בכל רחבי הגולה ידעוהו ואין פלא, שכן יצירתו רבגונית ביותר.

כמה וכמה מעלות טובות ללוין קיפניס:

סופר ילדים – מעלה אחת. סופר מורה – מה טוב. סופר מורה ומאיר – טוב שבעתיים; או אולי קיפניס היה אומר טובותים ... היצירה שלו משתרעת על תחומים נרחבים, ואזכיר אותם בדרך קטלוגית: סיפורי התורה, סיפורים קצרים, מעשיות, חידות; שירים, כמובן; ספרי לימוד, הסיפור הארוך והמקאמות. אם הזמן יספיק – אדגים את הסוגים ואם לא, לא תהיה לכם ברירה אלא להאמין לי.

מקומו של לוין קיפניס בספרות הילדים העברית מצטיין בכך שהוא יצר נורמות, אשר עקבותיו הלכו הרבה מן היוצרים. מה הן הנורמות? נדמה לי שבראש וראשונה צריך להצביע בתחום הלשון; לשון קורקטית, עשירה, מעט מאד סלנג, הרבה צליל מניע, הרבה צליל ממקד, הרבה ביטויים לשוניים שמקלים על הילדים את קליטת השיר ומעוררים בהם עניין. האונמטופיאה היתה ידועה גם לפניו, כמובן, אבל בשירי הילדים שלו תחום זה עשיר ביותר. אזכיר רק כמה מהם: בחלקם ידועים ושגרתיים ובחלקם חדשים, כמו: הב, הב, דיו, דיו, קוה, קוה, קרה, קרה, חיר, חיר, פפם, פפם, הך, הך, שוט, שוט, ז ... ז, פיק, פק, גרו, גרו, גע, גע, מה, מה, שק, שק, פלו, פלו, קוקוריקו ועוד רבים מאד. הייתי אומר, לשון מגוונת, שבעזרתה מנסה המשורר להעשיר את עולמו הצלילי של הילד ויוצר ליד זה גם דברים מקוריים, אף אם אין בביטויים צליל טבעי, אך יש בהם אסוציאציה המובילה אליו כגון: גזיר-גזור, נסיר-נסור, פציר-פצור, פסיל-פסל, תפיר-תפור; היינו – אותם המכנים הלשוניים, אשר מגרים את הילד להאזנה ובעיקר כמובן בשירה.

יש תיאוריות שונות, המנסות להסביר את הקשר והרצון של הילד להאזין לשיר דווקא, ואחת מהן היא זו של הסופר הרוסי הידוע קורניי צ'וקובסקי. הוא טוען כי אין תימה שהילד בגיל הרך להוט כל כך להאזנה לשירים, וכמה סיבות לכך. אחת מהן, לפי דבריו (והדבר מתאים במיוחד לדוברי שפות סלבויות) היא שהילד רואה את החיים דרך משקפים של זוגות.

העולם כולו מצטייר בעיני הילד בזוגות, משום שעם הולדתו הוא רואה זוג הורים, ואחר־כך זוג סבא וסבתא. בהסתכלו בעצמו הוא רואה את גופו מורכב מזוגות: זוג עיניים וזוג ידיים, זוג רגליים וזוג אזניים, זוג שפתיים ונחיריים וכן הלאה. נראה לו שהעולם הסובב אותו חייב להיות מותאם איך שהוא לצורה הזוגית. כך גם בלשון – החרוז הזוגי הוא דבר מובן מאליו. לכן גם המילים הראשונות שמבטא הילד בשפה הסלאבית הן זוג של הברות: אבא זה "פאפא" ואמא זה "מאמא", ודודה זה ני'ני' ודוד זה די'די' ועוד כדוגמתן. הוסף על כך את הקצב הטבעי בהיים שהוא עד לו, רואה ושומע; יום ולילה ערב ובוקר, ובסביבה שומע הוא את קצב השעון המתקתק תיקתק (כמו השיר של קיפניס ששרנו היום). לפיכך הן מן הצד "העיוני" והן מן הצד הפרקטי מסתדר הוא עם השיר, הדבר מובן כמעט מאליו והשיר קרוב לו.

בין אם לוין קיפניס קרא או לא קרא, ידע או לא ידע את ההנחה או ההשערה הזאת, את שיריו הוא ידע לכתוב ולנסח כך, שהילד ימצא את עצמו בו הן בגלל החריזה הטבעית כמעט והן בגלל הקצב הטבעי כמעט, המקובל על הילד; קצב קצר ולאו דווקא ארוך. מי מן המכון שירצה לבחון אספקט זה ודאי ימצא טעם לבדוק כמה יאמ בים או טרוכיאים, והיכן האנאפסטים בשירה לילדים של לוין קיפניס, ואז ודאי יגלה דרך עקיבה מאד.

בלשונו, מלבד ההעשרה, התיחס לוין קיפניס לילד ברצינות. עוד לפני שניסה שלונסקי את הדברים הוא לא התילד ונקט עמדה ברוח תפיסתו של שלונסקי, שהילד איננו דל־תרבות: "פתיתי לחם שרויים במים, מגישים רק ליונקים חולניים". (ביאליק לפניו ניסח את הדברים אחרת: "ילמדו הילדים לפצח אגוזים קשים קצת ושינייהם תתחזקנה").

כדי להדגיש את העושר הלשוני אביא דוגמא מסיפורו "הבית על ההר". הסיפור קצר אבל הוא עשיר בתיאורים ועשיר במושגים: "על ההר הרם, בין דשא ופרחים, עומד לו בית קטן, וכובע לבית – גג אדום, וקירות לבית – לבנים לבנים, וחלונות לבית – שקופים ולחלונות וילונות צבעוניים וכשתי כנפים – תריסים כחולים, וארבע דלתות".

זוהי פתיחה של ספור ויש בפתיחה הזאת רמז לעולם עשיר מאד שיבוא לאחר מכן.

כך מספר קיפניס את הסיפור על בית שעמד על ההר. לא סיפור מעשה בלבד ומהיר, אלא צעד צעד, כדי להשתמש בעולם של צבעים, כדי לשלב דימויים, מטפורות. זהו בעצם יעודה של ספרות, שחייבת להעשיר ולהרחיב את עולמם של הילדים. ובהמשך התיאור באותו סיפור: "ובאים לבית ילדים רעבים,

חתולים רעבים, ויש אחד צולע;" וציפורים מתואדות: ירוקת זנב, צהובת בטן, כחולת צוואר; ועל הסף עומדת ילדה חסודה." אם כן אפשר רק על סמך סיפור זה לראות, שאין הסופר מזלזל בילד, ולא זו בלבד שאיננו מזלזל, הוא במכוון מרחיב ומגוון ככל האפשר בצבע, במושגים ובסיפורים מתחומים רבים אחרים, כגון התחום של עולם הצומח.

מכאן לשורה ארוכה של שירים שנושאים פרחים, ואלה מקשרים אותנו אל האידאיה של שיבה לטבע, הרצון לשנות את הילד ולהוציאו מהחדר הכלוא והסגור ולהביאו לעולם הרחב, לחיק הטבע, וזהו אחד האידאליים של תחיית העם בארץ ישראל באותה עת. וגם כאן מדייק קיפניס ומקפיד על לשון עשירה: הכל נבט, השתילים הזדקפו, החטה עלתה, הצנונית נבטה, הבצל ביצבץ; או למשל כך: העלים המוארכים של השקד, עלי הגפן המפושקים, התאנה ועליה השעירים. השקמה ועליה החלקים, התות ועליו המבריקים, הרימון ועליו המחודדים. בולטת ההתרחקות מן ההכללה, וניכרת המגמה להגיש את הפרט במדויק. לא 'מין עלה' ולא 'מין ציפור' מתקופת ההשכלה ובמידת מה אחריה.

ואסיים פרק זה בהביאי תיאור מחיי הדבורה: "זאת מלקקת אותה בלשונה, זאת מחליקה במששנה, זאת מנקה במברשתה, זאת מסדרת את חריקיה, זאת מטהרת את כנפיה, זאת משקה אותה מיסוכר, זאת מאכילה מי דבש ..."

כלל גדול בספרות הילדים: ככל שתרבה בדיוק הפרט כן תעורר אמון רב יותר אצל הקורא. קיפניס עושה זאת ביד אמן.

ואוסיף עוד משפטים לגבי התואר.

היום שמענו בסיפור שהוקרא כי הרבי "לא הצליף בחזקה אבל גם לא חיבב." היינו - תואר פעולה בעזרת המלית לא. כך הרבה קיפניס גם בתואר: לא גבוה ולא נמוך, לא קשה ולא רך. דרך זאת של בניית התואר שמוסיפה בו גון מקובלת אצלו.

תחום נוסף ביצירתו של לויין קיפניס הוא המעשיות, בהן עולם ומלואו. המעשיות שהוא מגיש לילדי ישראל כמעט כולן מסתיימות בטוב. יש כאן תפיסת עולם אופטימית, תפיסת עולם של אמונה בטוב. הבדוק את המעשיות האלה ימצא כי הזאב מסייע והסנאי עוזר; ויש מעשיה אחת על ילדה, שגורשה מהבית ואז הדוב, הזאב והכלב עשו יד אחת כדי להצילה. ורצוי לתת את הדעת לסדרה לגיל הרך, שהטקסט בה קצר והציור הוא רוב רובו של הסיפור. כדאי לעיין בסדרה זו, כי גם פה נמצא את אותה

דרך של פיוס, אותה דרך של סיום טוב, שאליו מוביל לזין קיפניס. המעשיות בנויות לפי המבנה הקלסי של השילוש, ומוסר השכל בצדן, אך זה נושא בפני עצמו ולא נעמוד עליו עתה. ומכאן למוטיבים הסוציאליים בסיפוריו. יש סדרה של סיפורים, בהם בולטת המגמה והרצון לסייע, לעזור, להיטיב להושיע. זו שורה ארוכה של סיפורים על בני דלת העם: מוכר הנפט, סוחר הפחים, דלות בבית, אותה דלות שבאה לידי ביטוי גם בספר "סודות מן החדר", והילדים הלומדים ב"חדר" בתנאים קשים מאוד מעוררים הזדהות, וגם פה הוא רותם לעזרה את בעלי החיים.

נושא אחר שעליו דובר היום הוא החגים, ובן עוסק קיפניס במשך שלושה דורות. לא אנתח כרגע את ההתקדמות הכרונולוגית של נושא זה. שני דברים אדגיש: האחד – החיבה המיוחדת שיש ללזין קיפניס אל חגי ישראל בתפיסת המסורת והשורשיות הקשורות בהם. והדבר השני – אם תשימו לב, בסוף כל ספר בסידרה "חגי ישראל" מצוי לקט של הלכה ודינים, המקנה לילדי היהודי (גם אם הוא איננו שומר מצוות) ידיעות ראשוניות על הדינים ועל ההלכה הקשורה בחגי ישראל.

בהתקרבי לסיום דברי אומר עוד זאת: לזין קיפניס ייזכר לדעתי בספרות הילדים העברית בעיקר כסופר בעל אידיאות. הוא איננו מביא את השיר רק כדי לשעשע; זהו תחום בפני עצמו והוא לגיטימי. אבל ביצירה שלו יש אידיאה והוא איננו מתבייש בה. אילו שאלנו אותו ודאי היה אומר: כן, נכון, לא באתי כדי לשעשע בלבד, באתי כדי להקנות ערכים. גם השירים המושרים, גם המעשיות וגם הסיפורים, כולם כאילו כפופים לרצון הזה: להיות סופר נושא מסר ערכי, בין אם מישוהו יאמר שכך צריך ובין אם מישוהו יטען שזה לא נחוץ ולא דרוש. האידאות מועברות ממילא, הן מועברות באמצעות הסיפורים שלו ולא כלשון בספוריו הארוכים.

רוב יצירותיו של קיפניס קצרות; לצדם חיבר שני סיפורים ארוכים ממש, הקשורים בשואה. הסיפור האחד הוא "בנתיב הפלא", והאחר – "ילדים במחתרת". הסיפורים מספרים על גורלם של ילדים באירופה בראשית השואה, והם ספוגים חום ואהבה.

מי שאיננו יכול להשלים עם המציאות המרה בורח אל כנפי הדמיון, ו"בנתיב הפלא" בורח לזין קיפניס אל כנפי הדמיון בהגישו סיפור כמעט-אגדה: על ילד יהודי אשר ניצל מצפרני הנאצים. הספר השני כולו ריאליה ("ילדים במחתרת" בתקופת השואה. בודאי היתה לו לעזר העובדה ששהה בגרמניה תקופה מסוימת, למד שם והכיר מקרוב את הרקע למתרחש. אבל מה שיש בספר הזה, אלה הן תבניות ליצירות על נושא השואה. בתבניות האלה שבדקתי מצאתי כי בסיפורים לילדים על תקופת השואה יש דברים כמעט עקביים אצל הסופרים. קודם כל – הרקע של החברה הגרמנית והאוכלוסייה היהודית

בקרב. קיפניס ידע להעמיד את התקופה הזאת על שני גיבורים הנמצאים בעימות חריף של זה לעומת זה. האידיליה ששררה בין הילד היהודי לבין ה"שקצים" מסמלת את האדם היחיד הבודד הנאבק.

כאשר התחילה להגיע אלינו ספרות השואה ידעו כבר הסופרים, שלא להעמיד את המאבק על תמונות אלא על הילד הבודד, או על הילדה הבודדה; מוכרים לכולנו אנה פרנק הבודדת, או דוד רובינוביץ הבודד, ושאר ספרים המתארים את הילד במאבקו בשואה. הבריחה מידי הנוגשים, המהפך שחל בקרב האוכלוסיה הגרמנית, שלא היתה מובנת והיא לא מובנת עד היום ומי יודע אם יבוא פעם הפסיכולוג שיוכל להסביר את המהפך הזה של האנשים, שהיו כל כך ידידותיים ופתאים בהפכו לשונאי אדם. הבריחה אל היער ומה שנודע לנו אחר כך על הפרטיזנים. הרגשת הנקם; הרצון לראות נקם בחיות אלה. ההתארגנות המחתרת, הגרושים והשוד, ההחרמה של היהודי הבודד, הגרוש מבית הספר, ילדי הגרמנים, התופכים להיות "בלשים" בידי השלטונות, כדי להלשין על הוריהם – דבר אופייני למשטרים רודניים אשר מנצלים את תמימות הילד נגד הוריהם, והגרמנים אינם יחידים בתחום זה. ולבסוף – מימוש הנקם, שבא לביטוי בחגיגת פסח, בהר הלבנים, באמירת "שפוך חמתך על הגויים", כאשר הכפר "זדונה" עולה כולו באש.

בכל התחומים האלה היה לויץ קיפניס יוצר מקורי, אשר שלושה דורות של מאזינים וקוראים צעירים גדלו ונתחנכו על יצירותיו ועשוהו לסופר קלאסי.

לוט קיפנים

אמנות

ומירזת ומשחקים לנני-הילדים ולבית-הספר

המקור והראשונה בשם „גליונות לנגנות“ יצאה בירושלים בהוצאת „נעדר-התנוד“ בהשקפות „המאמדות הנגנות“

על "אליעזר והגזר", ועל השיר הצביר המהודק

מירי ברוך

השיר הצביר (accumulative poem) הוא סוג משני בתוך הז'אנר הספרותי הקרוי שירים אפיזודאליים. המכנה המשותף לכל קבוצת השירים הזאת הוא – היותם בנויים מכמה בתים, כשכל בית הוא ספור עצמאי מבחינה תחבירית, מבחינת מבנה העלילה ומבחינת הדמויות המוצגות בו. בדרך כלל חוזר בכל בית אותו אוצר מלים כמעט, ולשומע נדמה כי הבתים חוזרים על עצמם. לעיתים קיים פזמון חוזר, הצובר את הדמויות שהופיעו בבתי השיר הקודמים, ולעיתים חייב הקורא לצבור את הדמויות בזכרונו. תודות לחזרות המרובות, השירים האלה קליטים מאד וקלים לזכירה בעליפה ומשום כך הם פופולריים מאד הן בשירה העממית והן בשירת הילדים (במיוחד בקרב אלה שאינם מסוגלים לקרוא עדיין).

תוך התייחסות להתפתחות הקשב של ילדים, נמצא כי באמצעות השיר האפיזודלי ניתן לפתח את יכולת הקשב של הילדים בגיל הרך. שיר זה, ובמיוחד הדגם הרופף שלו שעליו נעמד מיד, מאפשר לקראו באופן מלא (השיר בשלמותו) וכן ניתן לקצרו (שלושה מתוך בתי השיר + הפתיחה והסיום, או כל ואריאציה אחרת) ובכל פעם, ניתן להרחיב את הקריאה עד שמגיעים לקריאת השיר בשלמותו.

השירים הצבירים נחלקים לשני סוגים מבחינת הקשר שבין בתי השיר. קיים השיר הצביר הרופף, שבו סדר הבתים שבשיר אינו מחייב, אבל הצטברות הבתים יחד – מחייבת. ההצטברות היא בד"כ של סיטואציות ולא של משפטים חוזרים מצטברים ומכאן שבשירים מסוג זה ניתן להשמיט בתים או להוסיף בתים, לשנות את סדר הבתים, ואף על-פי כן התוכן לא ישתנה. חשובים – הפתיחה והסיום, המתייחסים להצטברות היסודות הנזכרים קודם לכן. זהו הדגם הפופולארי ביותר בספרות לגיל הרך; לדוגמה: "איה פלוטו" מאת לאה גולדברג, "המפוזר מכפר אז"ר" מאת ס. מרשק (עיבדה ל. גולדברג), "הבובה זיוה" מאת רפאל אליעז, "גלגולו של מעיל" מאת קדיה מולודובסקי ועוד.

אם נדגים את הדברים על השיר האחרון, לא חשוב מי מחבל ומתי, חשובה התוצאה – חבלה במעיל עד שהוא מגיע לפרץ. וככל שמספר "החבלנים" גדול יותר, כך הסיומת הקומית חזקה יותר. (אלמנט קומי – הפתעה). ואם אנו בענין זה – יש להזכיר שהשירים הצבירים, הן הרופפים והן המהודקים אינם מחייבים להיות קומיים דווקא, כפי שמקובל לחשוב. אמנם כשמדברים על שיר צביר נזכרים ב"יש חור בדלי", "מרקוז הכל בסדר", ובשירת הילדים – "הגברת מרחוב בצלאל" מאת יורם טהרלב, או "גברת עם כלבלב" של מרים ילן-שטקליס (על-פי ס. מרשק) ועוד; אבל ההצטברות יכולה להיות באותה מידה גם של יסודות טראגיים – למשל: "הילדה איילת" מאת קדיה מולודובסקי, אף שדגם זה אינו פופולארי במיוחד בשירת הילדים.

מן הסוג הראשון, של השיר הצביר הרופף, קיים מדגם קטן מאוד בשירת לוי קיפניס. קיפניס העדיף את הסוג השני של השירים הצבירים ועל כך נעמוד בהמשך. מן הסוג הרופף, קיים אצל קיפניס דגם סיפורי של שיר כזה הקרוי "שישה בשקיק אחד" זה שיר סיפורי (מעין וריאציה של "חמישה בתרמיל אחד), המתאר כיצד נאספו שישה פירות ט"ו בשבט לשקיק אחד. (על דגם שיר זה עמדה ירדנה הדס).¹

מעשה בשקיק / שקוף דקיק

שעף עם הרוח / בעד החלון הפתוח

ובדרך הכרם שכב לנוח

בא שקד שקדן / צהבהב צהבהב

ודפק: דפוק דפוק דפוק

מי שם בשקיק?

איך קול ואיך עונה – קפץ ונכנס פנימה

¹ ראה: ירדנה הדס: "משחו על הסיפור הצביר": "הד הגן" מ"א, יולי 1977: 402-405.

בא אדמוני מר תמר / דפק על השקיק ואמר:

דפוק דפוק דפוק מי שם בשקיק ?

קפץ ונכנס פנימה

בא תפוז הדור / מתגלגל כמו כדור

דפוק דפוק דפוק מי שם בשקיק?

הסדר בשיר זה אינו מחייב. יכול הקורא לשנות את סדר הבתים והשיר לא ייפגם; אין הדרגתיות ואין קשר בין בתי השיר זה לזה. רק הסריהכל הוא המחייב.

הדגם השני של השיר הצביר הוא השיר המהודק; זהו שיר שסדר הבתים מחוייב בו, וההצטברות היא הן בתוכן והן במבנה. מבחינה היסטורית, משערים חוקרים שונים (דניאל גולדשמיט יצחק הינמן ואחרים) כי השיר הצביר "חד גדיא" הנמצא ב"הגדה של פסח"² הוא השיר הראשון שנכתב במיוחד להנאתם של ילדים (להוציא מכלל זה את שירי הערש, שראשיתם נעוצה בשירה הלירית של המאה ה-5 לפני הספירה, ביוון).

החוקרים השונים מתלבטים אם היה זה שיר עממי שנועד לכל המאזינים בלילה הסדר ובכלל זה הילדים, או שהשיר הצביר הזה נכתב במיוחד בשביל הילדים, כדי שלא ירדמו, או כדי שיתעוררו לקראת סיום הקריאה בהגדה. אוריאל אופק, בספרו "סנדל הזכוכית של החתול במגפיים", מסכם את דעות החוקרים הרואים בשיר זה את השיר הראשון בעולם שכוון לילדים והוא כותב:

"אם אמנם נכונה סברה זו (שחד גדיא צורף להגדה מתוך מגמה ברורה לעורר את הילדים העייפים) הרי שמדפיסי הגדת פראג פתחו בבלידעת דף חדש בתולדות ספרות הילדים העולמית: שכן, 'חד גדיא' הוא השיר הראשון בעולם, שנכתב ונדפס במטרה מפורשת להנאתם ושעשועם של הילדים. עד אז לא נדפס בשום ארץ ובשום שפה שיר ספורי לילדים שמגמתו 'בידורית', ושירי הילדים הראשונים הופיעו בדפוס באירופה רק כמאה שנה מאוחר יותר". (עמ' 18).

בין אם כן ובין אם לאו – דגם השיר הצביר הוא מן הפופולאריים בספרות הילדים, ולוין קיפניס התחיל את דרכו בספרות הילדים בשיר כזה: "חנוכיה חנוכיה"¹. את השיר הזה כתב קיפניס בשנת

² הופיע לראשונה בעיר פראג (צ'כיה) ב-1590. וראה מחקרו של ד"ר אוריאל אופק על "חד גדיא" בספרו "סנדל-הזכוכית של החתול במגפיים" (1982).

¹ קיפניס לוין: "חנוכיה חנוכיה", מחרוזת עמ' 44.

1914, בירושלים בהיותו תלמיד בצלאל בתקופת מלחמת השפות וסיפר על כך במאמרו "שירי הראשון
לגן הילדים"²

אחד השירים הצבירים המעניינים שכתב קיפניס הוא השיר "חד גדיא", שהוא וריאציה אופטימית של
הזמר העממי: באמצעות הגדי, החתול, הכלב, המים (המעין) בנו החלוצים משק וקצרו חיטה. אבל
אין ספק בעיני, שהשיר המפורסם ביותר של קיפניס הוא "אליעזר והגזר", המבוסס אף הוא על מעשיה
עממית. זהו שיר צביר מהורק והסדר שבו חשוב ועקרוני:

מי רוצה, רוצה לשמע

מעשה בגזר –

זרע אותו בגן הירק

סבא אליעזר.

גזר, גזר, גזר, גזר –

אין כמוהו גזר!

זרע אותו בגן הירק

סבא אליעזר.

פעם בא אל גן הירק

סבא אליעזר –

חת ושמים – פשט ידים

ומשך בגזר.

משך זמינה, משך שמאלה –

לא נוח הגזר!

² קיפניס, לוין: "שירי הראשון לגן הילדים", "הד הגן" י"ט, חוברת א: 70:68. נדפס שוב: "ספרות ילדים ונוער",
כרך ו', 1981.

אָצה סבמא אלישבע
אל סבא לעזר, —
אחת־שמים — פֿשטע ידים
ומשכו בגזר.
משך בגזר, משך בגזר —
אין כמוהו גזר!....

אָצה־רצה אביגיל
אל סבמא לעזר.
אחת־שמים — פֿשטע ידים
ומשכו בגזר.
משך בגזר, משך בגזר.

אָץ נרץ הבקב הכלב
אל הבת לעזר.
אחת־שמים — פֿשט רגלים
ומשכו בגזר.
משך בגזר, משך בגזר...

אָץ נרץ תחול מיאו
אל הבקב לעזר.
אחת־שמים — פֿשט רגלים
ומשכו בגזר.
משך בגזר, משך בגזר...

אָץ עכבר אפר השכם
אל לקיק לעזר.
אחת־שמים — פֿשט רגלים
ומשכו בגזר.

משך בגזר, משך בגזר –

אין קמזהו גזר!

משך ימינה, משך שמאלה –

קצא הגזר!

ראשיתו של השיר בסיפור העממי "יפת והלפת", שעיבד קיפניס ופירסם בקובץ "מעשיות" (1929).¹ מאוחר יותר, לאחר שמצא קיפניס שהלפת אינה מוכרת – כתב את "אליעזר והגזר". זהו, כאמור, שיר צביר מהורק. סדר הבתים מחוייב משום שיש כאן הדרגתיות בגדלים של המושכים בגזר. מן הגדול אל הקטן (ואף לשורת המושכים יש צורת גזר) – מסבא, סבתא ונכדה דרך הכלב והחתול אל העכבר. ברור כי צורה זו מכוונת. הבחירה בדמויות אינה מקרית. אין כאן סבא, סבתא, בן, בת, נכד ונכדה (6) אלא סבא, סבתא, נכדה, כלב, חתול ועכבר. שלושת האחרונים שהם אויבים זה לזה מדגישים את העובדה כי המטרה המשותפת משכיחה את היותם אויבים.

אין זה גם מקרה שהעכבר הקטן הוא זה שבכוחו להוציא את הגזר. המסר החינוכי המובהק המשתמע מכאן הוא שאין לזלזל בעוזרתו של אף אחד, ואפילו לא של הזעיר ביותר, שכן יתכן שדווקא הוא, בהצטרפותו לאחרים – עשוי להכריע את הכף (אנאלוגי למכוער ולחלש בכתה שגם השתתפותו במעשה מחוייבת, ומוסיפה עוצמה).

מובן שהשיר צביר לא רק בכוח הדמויות המוצגות בו. יש כאן הומור מצטבר, שעיקרו נעוץ בסיטואציה האבסורדית של אדם' חזק מול גזר קטן אחד; והאבסורד הולך וגדל ככל שהשיירה ארוכה יותר ומתחזקת יותר. גם ההישנות של הקריאה "משוך בגזר משוך בגזר" נשמעת משעשעת, שכן המבצע העצום כולו קשור בהוצאת גזר אחד מן האדמה, וככל שיהיה הגזר גדול – עדיין הסיטואציה משעשעת.

המעניין הוא שההומור המצטבר לאורך היצירה ומתפרק בסופה, אינו מספק את הילדים השומעים אותו, ובהצגת הדברים מוסיפים הילדים לטקסט גם הומור של כדור שלג, והומור של חבטה. המושכים בגזר נופלים אהורנית זה על זה ונחבטים זה בזה.

במהדורה מאוחרת הוסיף לויץ קיפניס לסוף השיר הצביר מתכון של סלט גזר, שהרי לאחר שמשכו בגזר והוציאוהו – מגיעה לכולם תמורה.

¹ גירסה עברית נוספת של המעשיה הרוסית מצויה בספרה של מרים ילן-שטקליס "תפוחי העלומים", תשל"א, עמ' 9.

לסיום כדאי אולי לספר אנקדוטה קטנה הקשורה בשיר פופולארי זה. בשנת 1977 יזמה אסתר הרליץ תנועת התנדבות בעיירות פיתוח. הישגי התנועה היו מרשימים מאד, ולכבודה נתבקש השרות הבולאי לעצב בול שייקרא "המתנדבים בעם". ציירת צעירה - עולה מברית-המועצות בשם לאה חלבין, ציירה על הבול את הסיפור העממי על אליעזר והגזר, וכך הונצח השיר הפופולארי גם כך על בול-דואר (בערך של 2.60 ל"י), שנקרא "למתנדבים בעם". המסר המתבקש הוא - ללא אירוניה - שבמאבק עיקש בסיוע מתנדבים ניתן להתגבר על כל מכשול.

השירים הצבירים נחלקים לשני סוגים גם במבנה העלילה שלהם. יש מהם שירים מעגליים (שירי שעון) שבהם, בסיום היצירה, חוזר האוביקט לראשיתו. ("יש חור בדלי", "מזבוב ועד פיל"), ויש שירים צבירים חדיקוויים שהם סיפורי מוצא, דהיינו, הם מתפוצצים ומתפרקים בסופם. הדגם הפופולארי בשירת קיפניס הוא הדגם השני.

קיפניס מעניק ליצירותיו סיומים אופטימיים, כפי שראינו ב"אליעזר והגזר" "ששה בשקיק אחד". אך הסיומת האופטימית ביותר מצויה, ללא ספק, בשיר הצביר שהזכרתי לעיל - "חד גדיא", והמוכר יותר בשם "על גבע רם". זהו, כאמור, עיבוד של "חד גדיא" לעברית, התאמתו להווי ארץ ישראל ולשינוי תפיסת העולם הפסימית (של השיר המקורי) לסיומת אופטימית, כשכל הגורמים ההרסניים ב"חד גדיא" נהפכים כאן לגורמים בונים, המשתתפים בבניית הארץ.

ראוי לציין כי בשיר הצביר שהולדתו בספרות העממית, מצטרף אל כל בית חדש, תרזו מן הבית הקודם, כמו ב"חד גדיא" המקורי. כאן, בשירו של קיפניס, כמו בשיריו הצבירים האחרים, כשוזוהי ספרות כתובה, אין הצטברות כשכאן, כל אחד מן הגורמים שב"חד גדיא" מסייע בקציר ובעבודת החלוצים בארץ:

א. על גבע רם, על ראש הַתֵּל	ב. תִּפּוּ יָקֵטְן וְכָא בִּילָל:
חֲלִיל רֹעֵה שֶׁם מְחַלֵּל	"פְּנוּ גַם לִי מְקוֹם בְּתֵל,
מִזְמֹר תִּדְשׁ לִישָׁן אֵל.	בְּמוֹנֵי לֹא יִלָּךְ בְּטֵלוּ"
וְלִרְעֵה רַק אֶתֵּל בֶּד	עֲנֵנוּ בְּזִמְרָה אֶתֵּד:
וְלוֹ רַק גְּדִי, גְּדִי אֶתֵּד -	"בְּחִפְץֵךְ לֵב, הוּא, מִרְצִיד!" -
חֵד גְּדִיָּא,	חֵד גְּדִיָּא,
חֵד גְּדִיָּא!	חֵד גְּדִיָּא!

ג. בא נבחהב, רץ משתדל:

"האין מקום גם לי בתל?

שמור אשמר יומם וליל!"

ענו בזמר פה אחר:

"תן יד, חבר, הב לנו יד!" —

חד גדיא,

חד גדיא!

ו. ופלג וך שט ממלל:

"משכר-משכונן עד התל,

יהי אז משק להלל!

ענו בזמר פה אחר:

"מציאנו מים נתעורר!" —

חד גדיא,

חד גדיא!

ד. ומי זה בא? שתיל-מקל:

"שתלונני, חברים, בתל,

אצמח לפרי, אגדל לצל!"

ענו בזמר פה אחר:

"פרי נצל — פמה נחמד!" —

חד גדיא,

חד גדיא!

ז. אז בא שור-פר, אט מתנהל:

"חורש אני את כל התל,

היש כמוני בן-עמל?"

ענו בזמר פה אחר:

"אם לחם לנו — לא נפחד!" —

חד גדיא,

חד גדיא!

ה. ראש נצאה ממאפל:

"יהי אור נאש בכל התל,

לקלות, לצלות, אפות, בשל!"

ענו בזמר פה אחר:

"ברוך יהיה האור לעד!" —

חד גדיא,

חד גדיא!

ו. על גבע רם, על ראש התל

חרמש נוצץ ומצלצל

צליל קציר לישראל.

נרימה זמר פה אחר,

נניפה עמר בשיר היקר! —

חד גדיא,

חד גדיא!